

**İSTANBUL
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ**

ISBN 9944-100-24-2

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
SANAT VE MESLEK EĞİTİMİ KURSLARI
(İSMEK) YAYINLARI
Branş Kitapları Serisi

Yayına Hazırlık: İSMEK Yayın Editörlüğü
Editör: Muhammet ALTINTAŞ

Mizanpaj: Doğan SEVEN
Tashih: Dilek CAN, Hatice GÖZLEMECİ
Baskı: Numune

İSTANBUL
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ

HAT SAN'ATI

TARİHÇE, MALZEME VE ÖRNEKLER

Dr. Süleyman BERK

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
SANAT ve MESLEK EĞİTİMİ KURSLARI

www.ismek.org - (0212) 531 01 41

Resim 1- Hattat Ali Haydar Bey'in celî tâlik zer-endud levhası "el-Kâsibu habîbullah" (Sultanahmed Camii).

"Birinci Cihan Harbi'nde askerlik münâsebetiyle tanıştığım Macaristanlı ressam ve subay bir arkadaşım vardı, ara sıra İstanbul câmilerini, müze ve kütübhânelerini birlikte gezer, her çeşid san'at eserlerini ziyâret ve tedkik ederdik. Bir gün, Sultan Ahmed Câmii'ndeki Melek Paşazâde Ali Haydar Bey merhûmun ta'lîk celîsi "el-Kâsibu habîbullah" levhası önünde bulunuyorduk. Arkadaşım ona bakdı da, sonra bana dönerek:

---'Dostum! Bu sizin yazılarda bir hâl var. Çok dikkat ediyorum, ilk bakışta sâde bir renk, geometrik bir sessizlik, baktıkça harekete geliyor, canlanıyor, cilveniyor. Önce bir tatlı bakış, arkasından yavaş yavaş içe süzülen canlı bir akış, sessiz bir armoni içinde rûhu oynatan metafizik bir mûsiki var. Lâkin ondaki âhengi kulaklar duymuyor, içler dinliyor, dinledikçe bir başka âleme yükseliyor. Bakarken ne oluyor anlamıyorum, içimi içine çeken büyüleyici bir çehre, bir güzellik denizi, sevimli titreşimlerle gönlümü ferahlatan bir hava, derken bir melek sesi ve nefesi kadar gizli ve ılık bir okşayış ve sarılış içinde kalıyorum; o, ben; ben o oluyoruz gibi bir şey oluyor, sizde de böyle şeyler olur mu?' demişti."

Mahmud Bedreddin Yazır,
Medeniyet Âleminde Yazı ve
İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli,
c. I, s. 69

BAŞKAN'DAN...

Hüsn-i hat yani yazıların en güzeli... Tarih boyunca kalem tutan zarif eller, yazıyı nesilden nesile geliştirerek güzel sanatlar seviyesine çıkartmışlardır. Özellikle Osmanlılar zamanında özel ilgi gören bu sanatımız, padişahlar tarafından dahi icra edilmiştir... Gerek padişahlar gerekse halk tarafından çok sevilen hat sanatı, Latin alfabesine geçişten sonra geleneksel sanatlarımız arasındaki seçkin yerini almıştır.

Bir dünya başkenti olan kültürler beşiği İstanbulumuz, bütün sanatlarda olduğu gibi hat sanatında da önemli bir merkez olmuştur. Nice hattat, tarihin tozlu sayfalarına, şehrimizin adını altın harflerle kazımışlardır. Osmanlılar zamanında en parlak devrini yaşayan hat sanatının, en nefis örneklerine, İstanbulumuzun simgesi haline gelen ulu minarelerde, yüce kubbelerde, hüznü mezar taşlarında kısacası hemen hemen bütün tarihi yapılarımızda rastlamaktayız. Bir hazine değerindeki el yazması kitaplarımız, kütüphanelerde muhafaza edilen, müzelerde örnekleri sergilenen müstesna eserlerimiz de o dönemlerden bizlere kalan kıymetli yadigârlardır.

Geçen zaman, gelişen teknoloji ve değişen insan yaşamı, sanattaki incelikleri yok etmek için büyük gayret sarfetse de, geleneksel sanatlarımız İSMEK gibi kurumlar vasıtasıyla yaşatılmakta, büyük bir özveri, titizlik ve itina ile geleceğe aktarılmaktadır. Kültürel değerlerimize sahip

çıkmanız gerektiği gerçeği bütün açıklığı ile önümüzde durmaktadır. Çünkü geçmişine sahip çıkmayan toplumların geleceği de parlak olmamakta, böylelikle tarih sahnesinden silinip giden nice insan topluluğu bulunmaktadır...

“Yaygın eğitimin ilkeleriyle gerçekleştirilen bir yetişkin eğitimi organizasyonu” olarak tanımlanan ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin önemli sosyal doku projelerinden biri olan İSMEK, bugün gerek ulaştığı yüz binlerce kursiyer sayısı, gerek eğitim verdiği 193 kurs merkezi ve 97 branşıyla adeta “dünyanın en büyük halk üniversitesi” haline gelmiştir. Genç, yaşlı, kadın, erkek, özürli, mahkum ayırt etmeksizin toplumun her kesimine ulaşan İSMEK sadece ücretsiz eğitimleri ile değil, seminerleri, sergileri, alanında önemli bir boşluk dolduran yayınları ile de toplumsal bir hizmete imza atmaktadır.

Alanında uzman usta öğreticileri vasıtasıyla elleri geleceğe uzanan değerli sanatkârlar yetiştiren İSMEK, hazırladığı branş kitapları ile sanat dünyasına bir ışık tutmaktadır. Saygıdeğer hat sanatçısı ve İSMEK hat usta öğreticisi Süleyman Berk Beyefendi'nin Hat Sanatı kitabı İSMEK Yayın Editörlüğü bünyesinde yayına hazırlamıştır. Bu sanat kokan, enfes kitapta emeği geçen herkese de ayrı ayrı teşekkürlerimi sunuyorum...

Sanatla güzelleşen, sevgi, saygı ve hoşgörü dolu bir yaşam dileklerimle...

FOTOĞRAF DİZİNİ

Mehmed Özçay:

12, 20, 24, 27, 32, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 64,
65, 66, 67, 68, 86, 78, 82, 83, 84, 100, 102, 106, 107, 110, 112, 114, 118, 119, 121, 126, 127, 128, 129, 130, 131,
132, 133, 136, 135, 140, 141, 142, 143, 146, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170,
175, 176, 177, 181, 182, 183,
184, 186, 187, 192, 193, 197, 210, 215, 216, 227, 228, 229

Mustafa Yılmaz:

6, 7, 8, 9, 13, 14, 17, 18, 47, 53, 60, 74, 77, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 98, 104, 115, 116, 120,
122, 123, 124, 134, 137, 171, 173, 174, 175, 188, 191, 194, 195, 196, 206, 207, 211, 212, 213, 214, 219, 225

Bahadır Taşkın:

2, 3, 4, 5, 10, 21, 22, 23, 26, 30, 31, 33, 34, 63, 72, 73, 80, 95, 144, 179, 190, 222, 223, 224

Dr. Aras Neftçi:

1, 28, 29, 71, 138

Yavuz Özdemir:

117, 145, 172, 180, 185

Turgut Engin:

51, 96, 97, 125, 178

Abdüselam Ferşadoğlu:

11, 36, 94

Hâdiye Cangökçe:

19 ve Mehmed Şevki Efendi Meşkleri

Muhittin Serin Arşivi:

221

Ali Toy Arşivi:

189, 217, 218, 220, 226

Antik A.Ş. Arşivi:

15, 50, 69, 75, 81, 105, 135

Turan Sevgili Arşivi:

209

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	8	III. BÖLÜM	
Genel Kısaltmalar.....	10	Hat Sanatında Kullanılan Malzemeler.....	69
I. BÖLÜM		3. 1. Kalem.....	70
Hat Sanatı Tarihi.....	11	3. 1. 1. Okuma Parçası (Kamış Kalem).....	72
1. 1. İslâm Yazısına Genel Bir Bakış.....	12	3. 2. Kâğıt.....	73
1. 1. 1. Arap Yazısının Doğuşu.....	12	3. 2. 1. Kağıdın Boyanması ve Aherlenmesi.....	73
1. 1. 2. İslâm Yazısının San'at Olarak Çeşitlenmesi.....	12	3. 3. Mühre.....	74
1. 1. 3. Emevîler Döneminde Yazı.....	13	3. 4. Mürekkep.....	74
1. 1. 4. Abbasiler Döneminde Yazı.....	14	3. 5. Mıstar.....	76
1. 1. 5. Selçuklular'da Celî Yazı.....	16	3. 6. Kalemtraş.....	76
1. 2. Osmanlı Yazı San'atında Ekoller.....	18	3. 7. Mürekkep Hokkası.....	77
1. 2. 1. Şeyh Hamdullah ve Ekolü.....	19	3. 8. Yazı altlığı.....	77
1. 2. 2. Hattat Ahmed Karahisârî ve Ekolü.....	22	3. 9. Makta'.....	77
1. 2. 3. Hâfız Osman Efendi ve Ekolü.....	25	IV. BÖLÜM	
1. 2. 3. 1. San'atı.....	26	Hat Sanatında Tuğra Formu.....	79
1. 2. 4. İsmail Zühdfî Efendi ve Ekolü.....	31	4. 1. Tuğranın Kısımları.....	81
1. 2. 5. Mustafa Râkım Efendi ve Ekolü.....	33	4. 1. 1. Sere.....	81
1. 2. 5. 1. Mustafa Râkım'ın Celî Sülüs'te Yaptığı Yenilik.....	35	4. 1. 2. Beyze.....	81
1. 2. 6. Mahmud Celâleddin Efendi ve Ekolü.....	40	4. 1. 3. Tuğ ve Zülfe.....	81
1. 2. 7. Mehmed Şevki Efendi ve Ekolü.....	43	4. 1. 4. Kol (Hançer).....	82
1. 2. 8. Hattat Sâmi Efendi ve Ekolü.....	45	4. 2. Hattat Mustafa Râkım'ın Tuğra'da Yaptığı Yenilikler... ..	82
II. BÖLÜM		V. BÖLÜM	
Yazı Çeşitleri.....	57	İcâzetnâme.....	85
2. 1. Hat Sanatında Yazı Çeşitleri.....	58	5. 1. Hat San'atının Diploması (İcâzetnâme).....	86
2. 1. 1. Aklâm-ı Sitte.....	59	VI. BÖLÜM	
2. 1. 1. 1. Sülüs.....	59	Celî Bir Yazının Hazırlanışı.....	91
2. 1. 1. 2. Nesih.....	59	6. 1. Celî Sülüs Bir Hat Levhasının Hazırlanış Safhaları.....	92
2. 1. 1. 3. Muhakkak.....	60	VII. BÖLÜM	
2. 1. 1. 4. Reyhâni.....	61	Lügatçe ve Deyimler.....	97
2. 1. 1. 5. Tevkiî.....	61	7. 1. Lügatçe ve Deyimler.....	98
2. 1. 1. 6. Rikaa' (İcâze Hattı).....	61	7. 2. Bibliyografya.....	101
2. 2. Diğer Yazı Çeşitleri.....	61	VIII. BÖLÜM	
2. 2. 1. Kûfî.....	61	Hat San'atından Örnekler.....	107
2. 2. 2. Dîvânî.....	63	IX. BÖLÜM	
2. 2. 3. Celî Dîvânî.....	64	Hattat Mehmed Şevki Efendi'nin Sülüs Nesih (TSMK-GY 190/1) Hattat Halim Özyazıcı'nın Rik'a Meşikleri.....	167
2. 2. 4. Ta'lik.....	65		
2. 2. 5. Rik'a.....	66		

ÖNSÖZ

Son yıllarda klasik san'atlara karşı büyük bir ilginin olduğu bilinmektedir. Hat, Tezhip, Ebru, Minyatür, Cilt gibi klasik san'atlarımıza olan ilgi, bu sanatların tarihine ve kullanılan araç-gereçlere olan ilgi ve talebi peşinden getirmiştir.

Bu ilgi, yazı san'atındaki gelişimi hızlandırdığı gibi, yazı san'atı ve geleneksel san'atlar üzerine yapılan çalışmaları da artırmıştır. Yüksek lisans ve doktora tezleri yanında, nitelikli yayınlar dikkat çekici seviyeye ulaşmıştır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sanat ve Meslek Eğitimi Kursları, sanat eğitimi konusunda İstanbul'da büyük bir görevi yerine getirmektedir. Yeni başlayan kursiyerlere yönelik sanat eğitimi yanında, ileri seviyedeki kursiyerlere açtığı tekâmül ve ihtisas kurslarıyla ciddi bir sanat eğitimi vermektedir. Sanat eğitimi alan kursiyerlere pratik eğitim yanında, öğretilen sanatın tarihi ile ilgili akademik bilgi verilmesine ve seminerler düzenlenmesine gayret edilmektedir.

Yazı san'atı sıkı bir usta-çırak ilişkisi ile öğrenilmektedir. Hoca ile talebe dersi bire bir yapmaktadır. Talebenin, hocanın sözlerine ve eline dikkat kesilmesi gerekmektedir. Hoca'nın kendisine verdiği dersi dikkatle çalışması yanında, güzel örneklerin devamlı incelenmesinin yazı taliminde önemi büyüktür. Tarihte ekol sahibi hattatlar, kendilerinden önce gelmiş usta hattatların eserleri üzerinde uzun süre çalışarak ekollerini oluşturmuşlardır. Osmanlı'nın

ekol sahibi hattatı Şeyh Hamdullah, kendinden önceki önemli hattat Yâkut'un eserleri üzerinde çalışmış, Hâfız Osman da Şeyh Hamdullah yazıları üzerinde çalışarak ekollerini tesis etmiştir. XVIII. yüzyıl hattatı İsmâil Zühdfî Efendi ve XIX. asrın dâhi hattatı Mustafa Râkım, Hâfız Osman'ın yazıları üzerinde uzun tedkikatlar yaparak, yazıda söz sahibi hattatlar olmuşlardır. Sâmi Efendi'nin terakkisinde, eline geçen İsmâil Zühdfî'nin bir murakkaa'sının büyük tesiri olmuştur.

Tarihte olduğu gibi bugün de, İslâm yazı san'atında öncülüğü ülkemiz yapmaktadır. Bunda, şüphesiz bu san'atın sıkı bir usta-çırak ilişkisiyle öğretilmesinin rolü büyüktür. Asırların oluşturduğu kuvvetli bir gelenek, yazıyı bozulmadan günümüze taşımıştır. Yazı san'atının öğrenilmesinde önemli rolü olan güzel örneklerin İstanbul'da olması, sanatın merkezi olarak burayı göstermektedir. Müze ve kütüphanelerde, özel koleksiyonlarda, dîni ve sivil mimârî eserlerde önemli yazı örnekleri bulunmaktadır.

Hazırlanan bu kitap, meraklısına, yazı san'atı ile ilgili gerekli bilgiyi vereceği gibi ana kaynaklara yönlendirme görevini de yerine getirecektir. Dipnotlarda ve bibliyografyada zikredilen eserler, bu konuda gerekli yerlere yönlendirecektir. Daha ilk bölümde, Arap yazısının kaynağı, yazının sanata doğru seyri ve hat sanatının çıkış kaynağı ile ilgili bilgiler verilmiştir. Yazı sanatındaki önemli

ilk dönemlerden sonra, Osmanlı'nın hat sanatına katkıları ve hat sanatının kilometre taşları, muhtasar da olsa bu kitapta yer alan ana konulardır. İslâm san'atında kullanılan yazı çeşitleri; aklâm-ı sitte ve diğer yazı çeşitleri tek tek ele alınarak incelenmiştir. Hat San'atı'nda kullanılan malzemelere ayrı bölüm ayrılmıştır. Kamış kalem ve çeşitleri, kamış kalemden başka kullanılan kalemlerde bahsedilmiştir. Aherli kağıt ve kağıdın terbiye edilmesi, aherlenmesi bu bölümde anlatılmıştır. Kalem açmada kullanılan kalem tıraş, kalem ağzının kat' ve şakkedilmesinde kalemin konulduğu makta, örnekleriyle verilmiştir. İnce ruhlu sanatkârların, özenli malzemeleri arasında mürekkep hokkası ve divitin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Tarih boyunca nice sanatkârın çok büyük emeklerle hazırladığı bu malzemelerin numûneleri ilgili bölümde yer almaktadır. Geçmişte sanatkârların kullandığı âletleri görmesi ve tanıması, hat talebesi ile birlikte hat meraklılarına da nostalji yaşatacağı muhakkaktır.

Hat San'atı'nda ayrı formuyla önemli yeri olan tuğra hakkında geniş bilgi verilerek tarihî perspektiften bakılmıştır. Bir başka önemli konu, bir hat levhasının meydana getiriliş safhaları bütün ayrıntılarıyla altıncı bölümde anlatılmıştır.

Eser yedi ana bölümden oluşmaktadır. Yedinci bölümde hat sanatının seçkin örneklerinden bir demet sunulmuştur. Ayrıca, hattat Halim Özyazıcı'nın nesih ve rik'a meşkleri de bu bölüme konmuştur. Yazı sanatıyla ilgili ana kaynaklar, seçme bibliyografyada yer almaktadır. Konularla ilgili daha geniş ve derin bilgi bu kaynaklardan edinilebilecektir.

Yazı sanatında üstad hattatların eserlerinin neşri çok önemlidir. Hat talebesinin bunlar üzerinde yapacağı tetebbûlar, onu mutlaka sanatında ileri noktalara taşıyacaktır. Katalog kısmında mümkün olduğunca fazla eser konulmasına gayret edilmiştir. Levha yanında mimârî eserler üzerinde bulunan kitâbelerden de örnekler verilmiştir. Aynı bölümde, geçmiş hattatlarımız yanında günümüzün güzîde sanatkârlarından Ali Toy, Mehmet Özçay ve Osman Özçay'ın eserlerinden örnekler verilmiştir. Bu sanatların, bir geçmiş zaman sanatı olmayıp günümüzde de hakkıyla icrâ edildiğini göstermesi bakımından bu üç

güzîde sanatkârımızın eserleri verilmiştir. Yazı sanatının "tarih olmaktan" kurtulduğunu bu eserlerden anlayabiliriz.

Fotoğraflar büyük ölçüde şahsî arşivimden alınmıştır. Bunun yanında, sanatkâr dostum Ömer Faruk Dere, basım merhalesindeki eseri "Hattat Hâfiz Osman Efendi" kitabından bazı fotoğraflarla, fotoğraf arşivinde yer alan Topkapı Sarayı Müzesi Güzel Yazılar Bölümü 190/1 numaralı hattat Mehmed Şevki Efendi'nin sülüs nesih meşk murakkaasının fotoğraflarını hiç tereddütsüz kullanmamız için vermesinden dolayı teşekkürü hak etti.

Meşkler bölümünde, Mehmed Şevki Efendi'nin sülüs-nesih meşkleri yanında, XX. asrın önemli hattatı Halim Özyazıcı'nın (1898- 1964) rik'a meşkleri konulmuştur. Antalya eşrafından Hüseyin Tulpar Bey'e, Halim Hoca'nın meşklerini neşre müsaade ettikleri ve koleksiyonuma kazandırdıkları için minnet borçluyum. Merhum Emin Barın koleksiyonundan çekimlere izin veren Tevfik Barın'a, aynı zamanda İSMEK'ten mesâi arkadaşlarım Dr. Münevver ve Dr. Kaya Üçer çiftine koleksiyonlarını istifademe cömertçe açtıkları için teşekkür ediyorum.

Öncelikle bu eserin yayınlanmasını sağlayan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Sayın Kadir TOPBAŞ Beyefendi'ye, kendilerinden devamlı feyzaldığım hocalarım Prof. Dr. Muhittin Serin ve Prof. M. Uğur Derman beylere; fotoğrafları çeken sanatkâr dostlarım Mustafa Yılmaz, Bahadır Taşkın, Dr. Aras Neftçi, Abdüsselâm Ferşadoğlu, Turgut Engin ve Galata Mevlevihânesi Müzesi Müdürü Yavuz Özdemir'e teşekkür ediyorum.

Çalışmalarında büyük desteğini gördüğüm vefakâr eşim Dilek hanıma her zaman şükran borçluyum. Kitabın hazırlanmasında azami dikkat ve titizlik gösterilmiştir. Olabilecek hatalarımızın mazur görüleceği ümidiyle...

Gayret bizden, başarı Allah'tan...

Dr. Süleyman BERK

Ekim 2006

Akşemseddin- Fatih

GENEL KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.r.	: Adı geçen risale
a.mlf.	: Aynı müellif
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Env. No.	: Envanter Numarası
Haz.	: Hazırlayan
h.	: Hicrî
IRCICA	: İslâm Tarih San'at ve Kültür Araştırma Merkezi
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İKMHS	: İslâm Kültür Mirâsında Hat Sanatı
m.	: Milâdî
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sahife
sy.	: Sayı
TİEM	: Türk-İslâm Eserleri Müzesi
ts.	: Tarihsiz
TSMA	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK-GY	: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Güzel Yazılar Bölümü
TTK	: Türk Tarih Kurumu

I. BÖLÜM

HAT SANATI TARİHİ

1. 1. İSLÂM YAZISINA GENEL BAKIŞ

1. 1. 1. Arap Yazısının Doğuşu

Arap yazısının ortaya çıkışı hakkında İslâmî kaynaklarda çok farklı ve çeşitli rivayetler mevcuttur.¹ Bu bilgiler ihtilâflı olduğu gibi kesin de değildir. Merhum Nihad M. Çetin (ö. 1991) bu bilgi ve rivayetleri üç ana grupta toplamıştır.² Birinci görüş: Yazının kaynağı tevkîfî, yani ilâhîdir. Buna göre, bütün yazıların mucidi, ilk insan ve peygamber olan Hz. Âdem'dir. Hz. Âdem, yazıları balçıklar üzerine yazmış, Nuh tufanından sonra da her kavim kendi yazısını bulup öğrenmiştir. İlk Arap yazısını öğrenen Hz. İsmail olmuştur. İkinci görüş: Arap yazısının "güney arabistan yazısı" yahut "himyerî" yazıdan türediği şeklindedir. Yazı Güney Arabistan'dan, ticarî münasebetler sebebiyle, önce Şam bölgesine, daha sonra da Hicâz bölgesine intikal etmiştir. Üçüncü görüş ise: Arap yazısının "nabat" yazısının değişiminden elde edildiği şeklindedir.

Bugün artık ilmî araştırmalar sonucu kabul edilen görüş, Arap yazısının nabat yazısından türediği, hatta onun gelişmiş bir devamı olduğu şeklindedir.³ Nabatî yazısından Arap yazısına geçiş, IV. ve V. milâdî asırda olmuş, yazının Hicaz bölgesine geçişi, Havran, Petra ve el-Ulû üzerinden gerçekleşmiştir.⁴ Arap yazısı, ârâmi halkasıyla Fenike yazısına bağlanmaktadır. Arâmi yazısından nabat yazısı geliştirilmiş ve bundan da Arap yazısı doğmuştur.⁵

Nabat yazısından Arap yazısına geçişteki merhaleleri görme imkânı verecek kitabelerin en eskisi Ümmü'l-Cimâl (m. 250) ve en-Nemâre (m. 328) kitabeleridir. Bu kitabeler Araplara ait olduğu halde Nabat kültürünün etkisi ile nabat yazısıyla yazılmıştır.⁶ Bahsedilen kitabeler dikkatlice incelendiğinde, ilk devir Arap yazısının, nabat yazısı harf şekillerine yakınlığı görülebilir.

Arapça, Süryânî dili ve yunanca olarak yazılan Zebed Kitâbesi (m. 512), artık nabat yazısının Araplarca benimsendiğini, Arapça'nın da yazı dili olarak kendini göstermeye başladığının işaretidir.

İslâm'ın doğuşu sırasındaki Arap yazısı ile, Şam'ın güneydoğusunda bulunan milâdî 528 tarihli Üveys kitâbesi ve Şam'ın güneyinde bulunan, milâdî 568 tarihli Harran kitabelerindeki yazılar arasındaki benzerlik çok ileri bir seviyededir.⁷

1. 1. 2. İslâm Yazısının Sanat Olarak Çeşitlenmesi

İslâm'ın ilk yıllarında yazının, kullanım sahaları ve kullanılan malzemenin tesiri ile iki ayrı tarzı doğmaya başladı. Bunlar mushaf, kitabe ve önemli vesikanın yazıldığı sert ve köşeli yazı ile günlük işlerde kullanılan yumuşak ve kavisli hatların hâkim olduğu yuvarlak karakterli yazı tarzıdır.⁸

Yazının asıl gelişme yolunu bulduğu yuvarlak karakterli yazının kalın kalemle yazılmış şekline kalemü'l-celîl adı verilmiştir. Esasen, o devirde her iki karakterdeki yazının kalın kalemle yazılan cinsine, bu ad verilmekte idi.⁹ Osmanlı mektebinde celîl ismi celiye dönüşmüş ise de¹⁰ başlangıçtaki celîl yazı ile Osmanlı celîsi arasında -ikisinin de kalın yazılmaları dışında- bir ilişki yoktur.

Yazı Mekke'de mekkî, Medîne'de medenî adını aldı. Hz. Ömer ve Hz. Ali hilâfetleri döneminde yazı Basra ve Kûfe'de, evvelâ geldiği şehirlere nispeten mekkî ve medenî olarak isimlendirildi; kısa süre sonra da yazı şehirlere nispetle basrî¹¹ ve kûfî isimlerini aldı. Başlangıcından beri, mushaf, kitabe ve önemli vesikanın tespitinde kullanılan sert ve köşeli yazı Kûfe şehrinde geliştirilerek kûfî ismini aldı.¹² Böylece ilk defa yuvarlak karakterli yazı ve köşeli yazı isim ve vasıf olarak kesin olarak ayrıldılar. Daha

1- Bkz. el-Belâzurî, Fütuhu'l-Buldan, Çev: Mustafa Fayda, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1987, s. 690-691; İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, Beşrut, (ts), s. 4; el-Kalkaşandî (Ahmed b. Ali), Subhu'l-A'ş'a, III, Beyrut, 1987, s. 10-11; Muhammed Hamidullah, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih, Çev: Kemal Kuşçu, İstanbul, Bahar Yayınevi, (ts), s. 15; İsmail Hamî Dânişmend, İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi, I, İstanbul, Bâb-ı Âli Yayınevi, 1960, s. 191-205; Selahaddin el-MÜNECCİD, Dirâsât fî târihi'l-hattî'l-Arabî, Beyrut, Daru'l-Kitâbî'l-Cedîd, 1972, s. 12-27; Rifkî Melûl MERİÇ, "İslâm Yazısının Menşei ve İntişân", (Der. Cüneyt EMİROĞLU, İslâm Yazısına Dair), İstanbul, Sebül Yayınevi 1977, s. 101; Mahmûd Es'ad Efendi, İslâm Tarihi, İstanbul, Marifet Yayınları, 1983, s. 158-159; Nihad M. ÇETİN, İslâm Hat San'atının Doğuşu ve Gelişmesi (İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı), s. 14-15; Ali ALPARSLAN, "İslâm Yazı Sanatı", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. XIV, İstanbul, Çağ Yayınları, 1993, s. 441-443; B. Moritz, Arabistan (Yazı) İA, I, 498-499; İbrahim CUMA, Dirâsât fî tatavvuri'l-kitabatî'l-kûfiyye, Dâru'l-fikri'l-arabiyye, ts., s. 17.

2- Çetin, a. g. e., 14.

3- Çetin, DİA, III, 276; a. mlf., İKMHS, 14.

4- B. Moritz, Arabistan (Yazı), İA, I, 499; Çetin, DİA, III, 276; a. mlf., İKMHS, 15.

5- Müneccid, a. g. e., s. 19; Çetin, İKMHS, 15.

6- Çetin, DİA, III, 276; el-Müneccid, a. g. e., 19, 20.

7- Çetin, DİA, III, 276; a. mlf., İKMHS, 14; Ali Aktan, "Arap Yazısının Doğuşu, Gelişmesi ve İslâm Yazısı Haline Gelmesi, İslâmî Araştırmalar", sy. 6 (1988), s. 62; Alparslan, İslâm Tarihi, XIV, 445.

8- Çetin, İKMHS, 17.

9- Çetin, İKMHS, 31.

10- Ali ALPARSLAN, "Mimarî Yapıların Yazı Sanatı Bakımından Önemi", Boğaziçi Üniversitesi (Beşerî Bilimler) Dergisi, sy. 4-5, 1976-1977, s. 3; Çetin, İKMHS, 30.

11- Basrî hattın günümüze herhangi bir örnek gelmemiştir. bkz. Müneccid, 75

12- İbrahim Cum'a, a. g. e., 19-20; Müneccid, a. g. e., 75; Mustafa el-HABİB, "Yazı İle Mimarînin Kaynaşması" Görüş, sy. 12 (Aralık 1977), s. 44; Çetin, İKMHS, 20-21; Alparslan, İslâm Tarihi, XIV, 458; Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik), İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1994, s. 54.

Resim 2- Tûmâr yazıya bir örnek. (TSMK-K 882, 2a)

sonraları kûfî yazı gelişerek muhtelif bölgelerdeki aynı karakterdeki yazıların ana ismi olmuştur.¹³ Kûfî yazı daha sonraları çok farklı şekillerde tasnif edilmiştir. Yapılarına göre yapılan tasnifte kûfî yazı beş kısma ayrılmıştır; 1- Basit kûfî, 2- Yapraklı kûfî, 3- Zemini süslü kûfî, 4- Örgülü kûfî, 5- Geometrik kûfî.¹⁴ Yazıldıkları bölgelere göre de kûfî yazı üç kısma ayrılmıştır; çıktığı bölge ve çevresinde yazılanlar kûfî, çıktığı bölgenin doğusunda yazılan ve farklı özellikleri bulunanına meşrik kûfisi, yine çıktığı bölgenin batısında yazılana ise mağrip kûfisi adı verilmiştir.¹⁵

Resim 4- Kûfî yazı. (TSMK-EH, 16, 6a)

Resim 3- Meşrik kûfisine bir örnek. (TSMK-EH 209, 2a)

Meşrik kûfisi ile mağrip kûfisi arasındaki merhalede kayravan kûfisi ortaya çıkmıştır.¹⁶

1. 1. 3. Emevîler Döneminde Yazı (41-132/661-750)

Hat sanatının asıl gelişimi, daha çok yumuşak ve yuvarlak karakterli yazı üzerinde olmuştur.¹⁷ Bu gelişme en belirgin şekilde Emevîler döneminde başlamıştır.¹⁸ Emevîler döneminde meşhur hattat Kutbetü'l-muharrir kûfî yazı üzerinde değişiklik yaparak, dört çeşit yazı meydana getirmiştir. Bunlar celîl, tûmâr, sülûs ve nisf'tan ibârettir.¹⁹ Emevîler'in sonu ile Abbasîler'in ilk yıllarında yaşayan Kutbetü'l-Muharrir, daha önce kullanılan ve kalem ağzı genişliği belli olmayan celîl'e nispeten, kalem ağzı

13- Çetin, İKMHS, 21

14- İbrahim Cum'a, a. g. e., 45-46.

15- Derman, İKMHS, 179-184

16- Derman, İKMHS, 183.

17- Çetin, İKMHS, 21.

18- Çetin, İKMHS, 20.

19- Clement HUART, Les Calligraphes et Les Miniatures de L'orient Musulman, Paris, Ernest, Leroux, Editer, 1908, s. 12; Müneccid, a. g. e., 81; Alparslan, İslâm Tarihi, XIV, 459; Kütükoğlu, a. g. e., 54.

genişliği belli olan tûmâr yazıyı icat etti.²⁰ Bu yazı daha sonra icat edilecek yazılar için ana ölçü görevi görmüştür.²¹

Kalem ağzı genişliği muayyen olmayan celîl kaleminin tûmar'a mahsus kalem ağzı genişliği 24 beygir (birzevn) kuyruğu kılıdır.²² Bu da yaklaşık 15 mm.'ye eşittir ki²³ celî kaleminde de asgarî ölçü budur. Bu yazı resmî yazışmalarda kullanılmıştır. Tarihte ilk defa hattat unvanı ile karşımıza çıkan şahıs Kutbetü'l-muharrir'dir. Kutbe, Arap hattını sanat olarak geliştiren ilk şahıs ve kendinden sonra gelen büyük hattatlar silsilesinin başı olarak kabul edilir.²⁴ İsminde bulunan muharrir sıfatı, hattat anlamına gelmektedir. Gerçek yazı sanatkârı ile yazısı sadece güzel olanı birbirinden ayıran en eski kelime "Muharrir"dir.²⁵ Yazıyı sanatlı bir şekilde yazma endişeleri olmayıp, sadece kitap istinsâhı ile uğraşanlara ise "verrâk" adı verilmiştir. Uzun zaman sonra "muharrir" kelimesinin karşılığı "hattat", "verrak" kelimesinin karşılığı ise "kâtip" olmuştur. Muhtemelen milâdî XII. yüzyıldan itibaren "muharrir" sıfatının yerini "hattat" sıfatı almıştır.²⁶

Başlangıçta kalın yazılar için sadece celîl ismi kullanılmıştır. Bu isim, çeşitleri oluşmamış biri yuvarlak diğeri düz karakterli yazıların büyük boyda yazılanlarına verilen bir isim idi.²⁷ Celîl yazının üst seviyedeki devlet yazışmalarında kullanılan kalem ağzı kalınlığı belirli olan cinsine, dürülüp, bükülen kâğıt yahut deriye nispeten tûmâr adı verildi. Kalemü'l-celîl'in ince boyda yazılanına kitap istinsâhında kullanıldığı için "neshî", verraklarca kullanıldığından da "verrâkî" adı verildi; bu yazı ince muhakkak özelliği göstermektedir. Üst seviyedeki devlet yazışmalarında kullanılan kalemü't-tûmârın üçte biri nispetinde olanına üçte bir manasına gelen "sülüs" adı verilmiştir.²⁸ Emeviler döneminde devlet merkezi Şam'da yazı "şâmî" ismini almıştır ki bu yazı kûfî yazının bir kolu olarak sayılmıştır.²⁹ Emeviler döneminde şöhret bulmuş bir diğere isim de Hâlid b. Ebi'l-Heyyâc'dır; bu şahıs Medine'de Mescid-i Nebevî'nin kible duvarına Kur'an-ı Kerim'in son yirmi dört sûresini altınla ve muhtemelen celîl kûfî ile yazmıştır. Emeviler döneminden o zamanın hattına delâlet edecek bir örnek zamanımıza ulaşmamış, muhtemelen Abbasiler devrinde yok edilmişlerdir.³⁰ Endülüs Emevileri'nde kullanılan celîl yazının zemininde süsleme unsurları kullanılmıştır. Dik harflerde zülfe kullanılmamış,

eliflerin alt uçları sol tarafa doğru kıvrılmıştır. Bazı harflerin uç kısımlarına tomurcuk şeklinde çiçek konulmuştur.

1. 1. 4. Abbâsiler Döneminde Yazı (132-656/750-1258)

Emeviler'in sonu ve Abbâsiler'in başlarında kaynakların bahsettiği iki önemli sanatkar, yazıyı Kutbe'nin başlattığı yönde geliştirmişlerdir. Bunlardan biri ez-Zahhak b. Aclân diğere ise, İshak b. Hammad el-Kâtip'tir.³¹ Abbâsiler'in ilk devrinde yaşayan meşhur vezir ve aynı zamanda hattat olan Ebû Ali Muhammed b. Ali (İbn Mukle) (ö. 328/940), o zamana kadar uzun tecrübe ve arayışlarla elde edilen harf şekillerini belli ölçülere bağladı.³² Artık kûfînin etkisinden kurtulup, aklâm-ı sitteye dönmeye başlayan yazıya yeni bir şekil verdi. Bunda sahip olduğu

Resim 5- Ali b. Hilâl Yazısı (TSMK-Bağdad 125, 34 a)

20- el-Müneccid, a. g. e., 81; Çetin, İKMHS, 21.

21- Çetin, İKMHS, 21.

22- Kalkaşandî, a. g. e. III, 53; Çetin, İKMHS, 23.

23- Alparslan, DIA, VII, 265.

24- Müneccid, a. g. e., 81.

25- Çetin, İKMHS, 21;

26- Çetin, İKMHS, 29.

27- Çetin, İKMHS, 30.

28- M. Uğur Derman, "Selçuklu'dan Osmanlı'ya Celî Sülüs Hattının Gelişimi", IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 25-26 Nisan 1994 (Ayrı Basım), Konya, Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1995, s. 91; bkz. Çetin, İKMHS, s. 22-23; Alparslan, İslâm Tarihi, XIV, 459-460; el-Kalkaşandî, a. g. e., s. 54-61.

29- Müneccid, a. g. e., 81.

30- Müneccid, a. g. e., 82.

31- Çetin, İKMHS, 21-22.

32- Çetin, İKMHS, 24.

Resim 6- Hasankeyf'te bulunan Eyyübiler dönemi Sultan Süleyman Camii celî sülüs kitabesi.

hendese bilgisinin de etkisi vardır.³³ Yazıyı düzene koyarken nokta, elif ve daireyi ölçü olarak aldı.³⁴ Noktayı harflerin boyu, elifi dik harflerin boyu, daireyi ise çanak şeklindeki harflerin genişliği için ölçü olarak koydu. Böylece aklâm-ı sitteti ölçü içerisine alıp düzene soktu. İbn-i Mukle kalem-i tûmâr-ı kûfi'den bahsetmiştir ki, kendi ifadesiyle bu hat cinsi harflerinde yuvarlaklık olmayan, tamamen düz hatlardan meydana gelen kûfidir.³⁵ Bu hat daha sonra ma'kûlî olarak isimlendirilmiştir.

İbn Mukle'den bir asır sonra gelen ve onun mektebinin ikinci merhalesini temsil eden İbnü'l-Bevvâb (ö. 413/1022), İbn Mukle'nin seviyesine ulaşmak için, yıllarca onun yazılarını inceledi ve taklit etti; İbn Mukle yazısını geliştirdi ve güzelleştirdi.³⁶ Merhum Nihad M. Çetin'in ifadesiyle; "... benzerleri arasında ortak husûsiyetleri en bâriz şekilde taşıyan hat üslûplarını seçti ve çok muhtelif kanallarına yöneltti."³⁷ İbn Mukle ve İbnü'l-Bevvâb'ın celîl yazısına örnek elimizde olmamakla birlikte, İbnü'l-Bevvâb yolunda yazılmış celîl bir yazı örneği mevcuttur.

İbnü'l-Bevvâb'dan iki asır sonra, Ebu'l-Mecid Cemâleddin Yâkût b. Abdullah el-Musta'simî (ö. 698/1298), yazıya yeni bir nefes verdi.³⁸ Yâkût uzun süre İbn Mukle ve İbn Bevvâb'ın yazılarını inceleyerek, yazıda yeni bir tavır ortaya koymuştur.³⁹ Onun sayesinde aklâm-ı sittenin kâideleri daha bir belirginleşerek, yazı güzelleşmiştir.⁴⁰

Yâkût'un yaptığı en büyük değişiklik, o güne kadar düz kesilen kalemin ağzını eğri kesmesi ve eğimini artırmasıdır.⁴¹ Daha önce de belirtildiği gibi Yâkut, İbn Mukle ve İbn Bevvâb yazılarından istifade etmiş, onların

kaidelerine bağlı kalmışsa da daha çok İbn Bevvâb'ın yazılarına zerâfet kazandırıp, bir üslûp meydana getirmiştir.⁴² Yâkût'un bilhassa muhakkak ve reyhânîde ortaya koyduğu estetik kurallar, âhenk ve nisbet Osmanlı hat mektebinin doğuşuna kadar İslâm âleminde ideal örnekler olarak kabul edilmiştir. Mustakimzâde, Yâkût'un Kible'tü'l-Küttâb (yazıcıların öncüsü) diye şöhret bulduğunu kaydeder.⁴³ Abbâsîler'in siyasi hayatlarının bitişi ve Yâkut'un vefatından sonra Bağdat, san'at merkezi olma özelliğini kaybetmiş, yerini önce Kâhire'ye daha sonra İstanbul'a bırakmıştır.⁴⁴

Fâtımîler döneminde kûfî yazının celîl örnekleri kullanılmıştır. Bu dönemde celîl yazının kullanımında zeminde çiçek ve rûmî motifler bulunmaktadır. El-Hakim

33- Ali ALPARSLAN, İbn Mukle'nin İslâm Yazısına Hizmeti, "Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan/2 Mayıs 1986 Bildirileri", İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986, s. 11.

34- Adolf GROHMANN, Arabische Paläographie (I. Teil), Wien, 1967, s. 16; Issam el-Said and Ayşe Parman, Geometric Concepts In Islamic Art, World of Islam Festival Publishing Company Ltd. London, 1976, s. 131; Alparslan, İslâm Tarihi, XIV, 463.

35- Münecid, a. g. e., 81.

36- Çetin, İKMHS, 24; bkz. Mustakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi, Tuhfe-i Hattâtîn, İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, İstanbul, 1928, s. 331-332; Habib Efendi, Hat ve Hattâtân, İstanbul, 1305, s. 44-48, (45-48. sayfalar arasında İbn Bevvâb'ın yazdığı hat ve kalem hakkındaki kasidesi "Kaside-i râiyye-i İbn Bevvâb maa Şerh" mevcuttur.); A. Süheyl ÜNVER, Hattat ALİ BİN HİLAL Hayatı ve Yazıları, İstanbul, Yeni Laboratuvar Yayınları'ndan 1958, s. 5.

37- Çetin, İKMHS, 26.

38- Selahaddin el-MÜNECİD, Yâkût el-Musta'simî, Beyrut, Daru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1985, s. 17; Çetin, İKMHS, 27.

39- Mustakimzâde, Tuhfe-i Hattâtîn, 575; Çetin, İKMHS, 27.

40- Alparslan, İslâm Tarihi, 464.

41- el-Münecid, Yâkut el-Musta'simî, 28; Nihad M. ÇETİN, "Yâkut Musta'simî, İA, XIII, 354; a. mlf., İKMHS, 27.

42- Çetin, a. g. e., 27.

43- Mustakimzâde, 575.

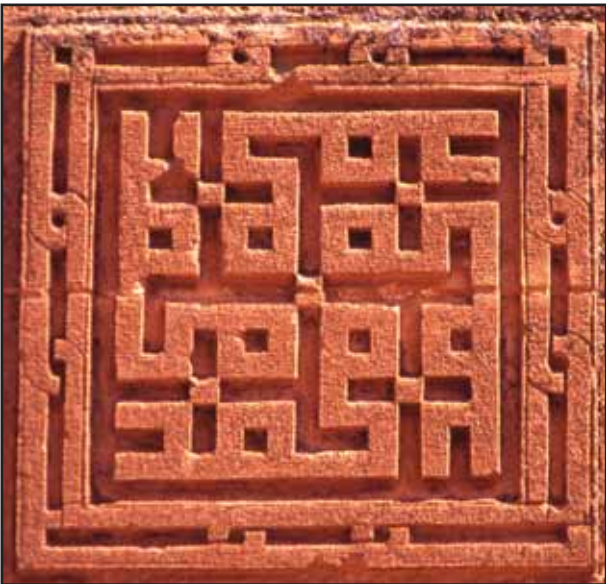
44- Muhtittin SERİN, Hattat Şeyh Hamdullah, Hayatı, Talebeleri, Eserleri, İstanbul, Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1992, s. 14.

Resim 7- Hasankeyf'te bulunan Eyyübiler dönemi Sultan Süleyman Camii çeşme üstü kitâbe.

Camii, el-Ezher Camii harim duvarı, el-Akmer Camii'nde bu örnekler görülebilir. Bu dönemden Halife el-Muntasır'ın kudretli kumandanlarından Emirü'l-Cuyûş Bedrû'l-Cemâlî tarafından yaptırılan El-Cuyûşî Camii (m. 1085) mihrabında bulunan tezyinî kûfî yanında mihrap içerisinde mevcut celî sülûs yazı önemli eserlerdendir. Fatimî eserlerinden incelenen tüm yazıların zeminlerinde tezyinat bulunmaktadır.⁴⁵

Karahanlılar döneminde tezyinî kûfî ve mâkilî ile birlikte celî sülûs tezyinatlı olarak kullanılmıştır. Bu

Resim 8- Hasankeyf'te bulunan Eyyübiler dönemi Sultan Süleyman Camii çeşme üstü kitâbe.

dönemde Namazgâh Camii yazılan makilî, Özkent Celâleddin Hüseyin Türbesi portalı tezyinî kûfî, Muhammed b. Nasr Türbesi'nde ise tezyinî celî sülûs örnekleri yer almaktadır. Buradaki celî sülûs yazı yalın olarak değil tezyinatla birlikte kullanılmıştır.

Gazneliler döneminde de mimarî eserlerde tezyinî kûfî kullanılmıştır. Aslan Câzib Türbesi kubbe kasnağı ve pencere üstleri tuğladan yapılan parçalarla tezyinî kûfîye rastlanır.

1. 1. 5. Selçuklular'da Celî Yazı

Selçuklular'da mimarî eserlerde celî sülûs ve kûfî kullanılmakla birlikte celî sülûs daha çok tercih edildi. Celî sülûs hem yalın hem de zemini süslü olarak, kûfîler ise tezyinî olarak kullanılmıştır. Bu dönemdeki yazıların ortak özelliği harflerin cılız, dik harflerin yukarıdan aşağı doğru incemesidir. Ayrıca, yazıda kalem hareketlerinin özelliklerini görmek mümkün değildir.

Horasan Selçukluları devrinde yapılab bünye değişikliği geçirmeden zamanımıza kadar gelen camilerden, Zavare Mescid-i Cuması'nda (m. 1136) bulunan kuşak

45- Bu konudaki örnekler için bkz. Suut Kemal YETKİN, İslâm Sanatı Tarihi, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, 1954, Levha, 67-82.

Resim 9- Hattat Ali b. Yahya Sûfî'nin celî sülûs hat ile yazdığı Amasya İl. Bâyezid Camii Kitabesi

şeklinde kûfî yazının zemini kıvrık dallı motiflerle süslenmiştir.⁴⁶ Aynı dönemden Ardistan Mescid-i Cuması'nda (m. 1160) kubbeye geçiş bölgesinde ve mihrapta zemini kıvrık dallı motiflerle süslü celî sülûs örneklerini görmek mümkündür. Burada celî sülûs satır esasına göre yazılmıştır.⁴⁷

Anadolu Selçukluları döneminde mimarî eserlerde kûfî, muhakkak ve celî sülûs yazı kullanılmıştır. Bu dönem eserlerinden yazılarıyla dikkat çeken Divriği Ulu Camii (m. 1129) portalinde zemini süslü celî sülûs kullanılmıştır. Burada dik harfler oldukça uzun ve harfler küttür. Milâdî 1253 yılında I. Alaaddin Keykubad'ın kızı Hond Hatun tarafından inşa olunan Erzurum Çifte Minareli Medresesi yazıları da celî sülûs ile olup zeminde kıvrık dallı motifler bulunmaktadır. Yazılar o dönemin özelliğini aksettirmektedir. Anadolu Selçukluları döneminden Konya Sırçalı Medrese (m. 1242), yine aynı dönemden Divriği Sitti Melîk Türbesi (m. 1195) portalı, Divriği Ulu Camii (m. 1229) inşâ kitabesi yazılarında celî sülûs zemini kıvrımdal rûmî ve geometrik desenlerle süslüdür. Aksaray Sultan Hanı portalı (m. 1229), Konya İnce Minareli Medrese (m. 1258) portalı ve Konya Karatay Medresesi (m. 1251- 1252) yazıları örgülü kûfî ve ma'kılî yazı kullanılmıştır. Kubbe kasnağında kullanılan kûfî, o zamana kadar görülen yazılardan farklılık göstermektedir. Tercan, Mama Hatun Kümbeti, Selçuklular'ın bir kolu olan Saltuklular'dan kalma

abidevî bir eserdir. Burada kûfî ve celî sülûs yazı kullanılmış, celî sülûs yazı zemininde kıvrım dallı motifler yer almıştır. Kitabelerdeki celî sülûs harfleri yayvan olup, dik harfler yukarıdan aşağı doğru incelmektedir.⁴⁸

Bu dönem celî sülûsünün ortak özelliği, harflerin çok basit ve küt, dik harflerin yukarıdan aşağı doğru incelmesidir. Yazılarda Osmanlı döneminde göreceğimiz estetik, kalem hareketlerinin hakkı ve özellikleri, istifte harflerin birbirini kucaklaması gibi güzellikleri görmemiz mümkün değildir. Bu dönemde yazılan kûfî yazılar celî sülûse göre daha başarılı sayılabilir.⁴⁹

Orta Asya'da Hâkim Tirmizî Türbesi'nde bulunan celî yazılar çok başarılı, istif ve harfler mükemmeldir. Dik harfler dengeli bir şekilde dağıtılmış diğer harflerin dağılımında da çok başarılı olunmuştur. XIV. yüzyıla ait olan bu mezarın yazılarındaki başarı Osmanlı'da ancak XVI. yüzyılda yakalanabilmiştir.

Semer kand, Bibi Hanım Camii'nin gerek çini üzeri gerek taş üzerine mahkûk celî yazılarının harfleri tenâsüb olarak oldukça başarılı ve canlıdır. XV. yüzyıl başlarına

46- Suut Kemal YETKİN, İslâm Mimarisi, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, Ankara, 1959, s. 144.

47- YETKİN, a. g. e. , 146-147.

48- YETKİN, a. g. e. , 212.

49- Bazı müellifler, bu dönemdeki celî sülûslere "neshî" adını vermişlerdir ki, bu isimlendirme yanlıştır. Zîrâ bu yazıların üslûp ve kaide açısından böyle isimlendirilmesi mümkün değildir. Bkz. A. Survey of Persian Art, London, 1939, s. 1770-1774; Semra ÖGEL, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyînatı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 89-90.

Resim 10- Ali b. Yahyâ Sûfî'nin Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyün üzerindeki celî sülüs Müsennâ kitabesi; Tuğra Sultan II. Mahmud'a ait olup, Hattat Râkım tarafından çekilmiştir.

ait olan bu yazılarda, istifteki çizgi uyumu zamanına göre dikkat çekici seviyededir.

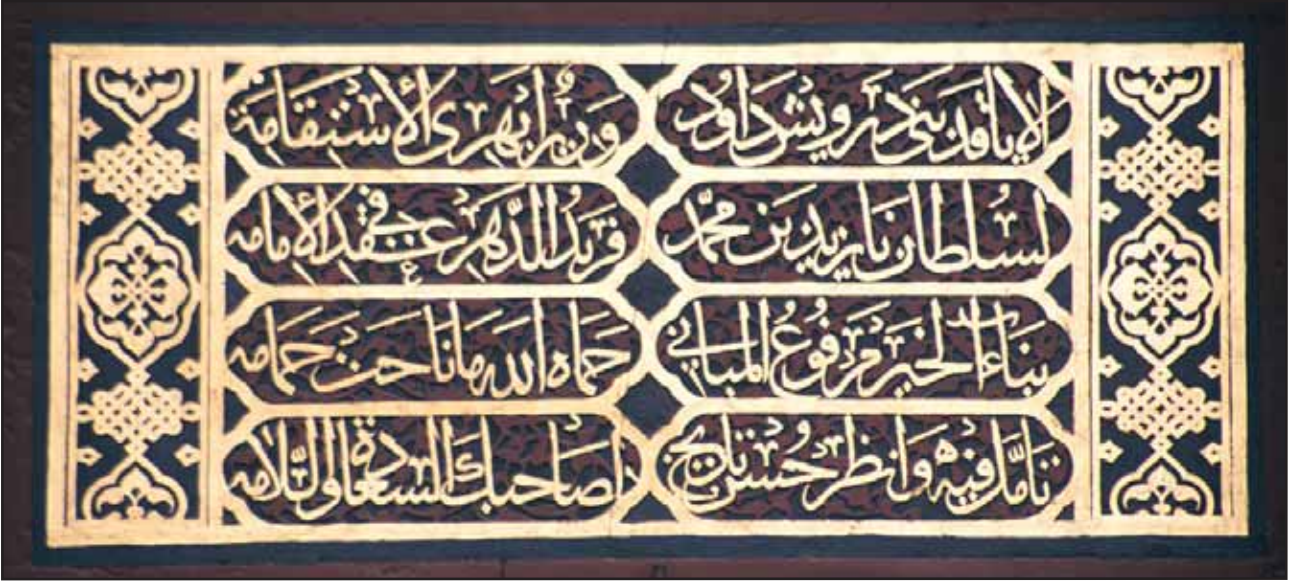
Kûfî yazının mimarî eserlerde kullanımı Anadolu Selçuklularına kadar devam etmiş, Osmanlı'da Fatih devrine kadar da zaman zaman süs unsuru olarak kullanılmış, Fatih devrinden sonra kûfî yazı bu alanda yerini tamamen

celî sülüse terk etmiştir.⁵⁰

1. 2. OSMANLI YAZI SANATI'NDA EKOLLER

İslâm yazı sanatı en hızlı gelişmeyi Osmanlı hat

50- Alparslan, Beşeri Bilimler Dergisi, 2-3.

Resim 11- Hattat Şeyh Hamdullah tarafından celî sülûs hatla yazılan İstanbul Davud Paşa Camii kitâbesi.

mektebinde yaşamıştır. Özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren, yazı sanatında ekoller gelişmiş ve yaklaşık her yüz yılda bir gelişme yaşanmıştır.

Osmanlı döneminde yazıda görülen ilk ciddi gelişme hattat Yahya Sûfi⁵¹ ve oğlu Ali b. Yahya Sûfi⁵² ile görülür. Yahya Sûfi'nin Fatih Camii avlu pencerelerinde iç ve dış kısmında bulunan yazılar incelendiğinde, harflerin hareke ve süs işaretlerinden arındırılmış hâlî göze çarpar. Ancak harflerde istenen olgunluk henüz yoktur. Harfler satır üzerine dengeli bir biçimde yayılmış durumdadır. Dik harfler, özellikle Fatih Camii avlu pencereleri iç taraftaki yazılarda uzunca ve hâlâ küt bir haldedir. Bu dönemin belirgin bir özelliği, dik harflerin üzerinde satır halinde kûfi yazı bulunmaktadır. Aynı özelliği, hattatı belli olmayan Çinili Köşk yazılarında da görmekteyiz. Yalnız burada üst kısımda bulunan yazılar muhakkak hattı ileler.⁵³

Ali b. Yahyâ Sûfi'nin yazıları, Fatih Camii kitabesinde harfler satıra nisbeten yayılmakla beraber, dik harflerin yer yer kümeleniği görülmektedir. Kitabe hareke çok az, tezyini işaretler ise yok denecek kadardır. Bu kitabede başarılı olmasa da istif denemesine girişilmiştir.

Ali Sûfi'nin, sekiz yıl sonra yazdığı, Topkapı Sarayı Bâb-ı hümayun kitabesi, kitabe üstü müsennâ âyet,⁵⁴ sağ kapı yuvasındaki âyet⁵⁵ ile sol kapı yuvasındaki "ketebe" yazıları şüphesiz Râkım'a kadar celî sülûsün en güzel örnekleri olarak kabul edilmektedir.⁵⁶ Bu kitabelerde, harf yapısı olarak çok mükemmel bir seviye yakalanmıştır. Fatih Camii kitabesine göre harflerde kalem hakkının

halâvetini görmek mümkündür. Bâb-ı hümayun kitabelerinin istifi çok girift ve başarılıdır; özellikle müsennâ âyet, istif olarak mükemmeldir.

Müsennâ yazının alt kısmında bulunan tarih kitâbesi, girift istifi ve devrine göre harflerin yapılarındaki güzellik dikkat çekmektedir. Kitabe harf yapısı ve istifi ile bütünüyle değerlendirildiğinde, Râkım öncesi mükemmel bir örnek olarak kabul edilebilir. Aynı dönemde sülûs ve nesih yazıda Yâkut el-Musta'sımî üslûbu hâkimdir.

Fatih döneminden sonra temelleri II. Bâyezid'in valiliği döneminde Amasya'da atılan aklâm-ı sitte'deki uyanış, II. Bâyezid'in padişah olması ve Şeyh Hamdullah'ın İstanbul'a gelmesiyle hız kazanmış ve aklâm-ı sitte'de yeni bir devre başlamıştır. Bu dönemde özellikle sülûs ve nesih yazı büyük bir gelişme dönemine girmiştir.

1. 2. 1. Şeyh Hamdullah Hayatı ve Ekolü

Osmanlı Hat Ekolü'nün kurucusu olan Şeyh

51- Yahya Sûfi: Edirnelidir. Abdullah Sayrafi'yi taklit etmiştir. 882/1477'de vefat etmiştir. Fatih Camii şadırvanlı avlusunda pencere üstü Fatiha sûresi kendisindedir. (bkz. Nefeszâde, 46; Suyolcuzâde, 43; Mustakimzâde, 583-584; Ekrem Hakkı AYVERDİ, Fatih Devri Hattatları, 49-50; Rado, 46.)

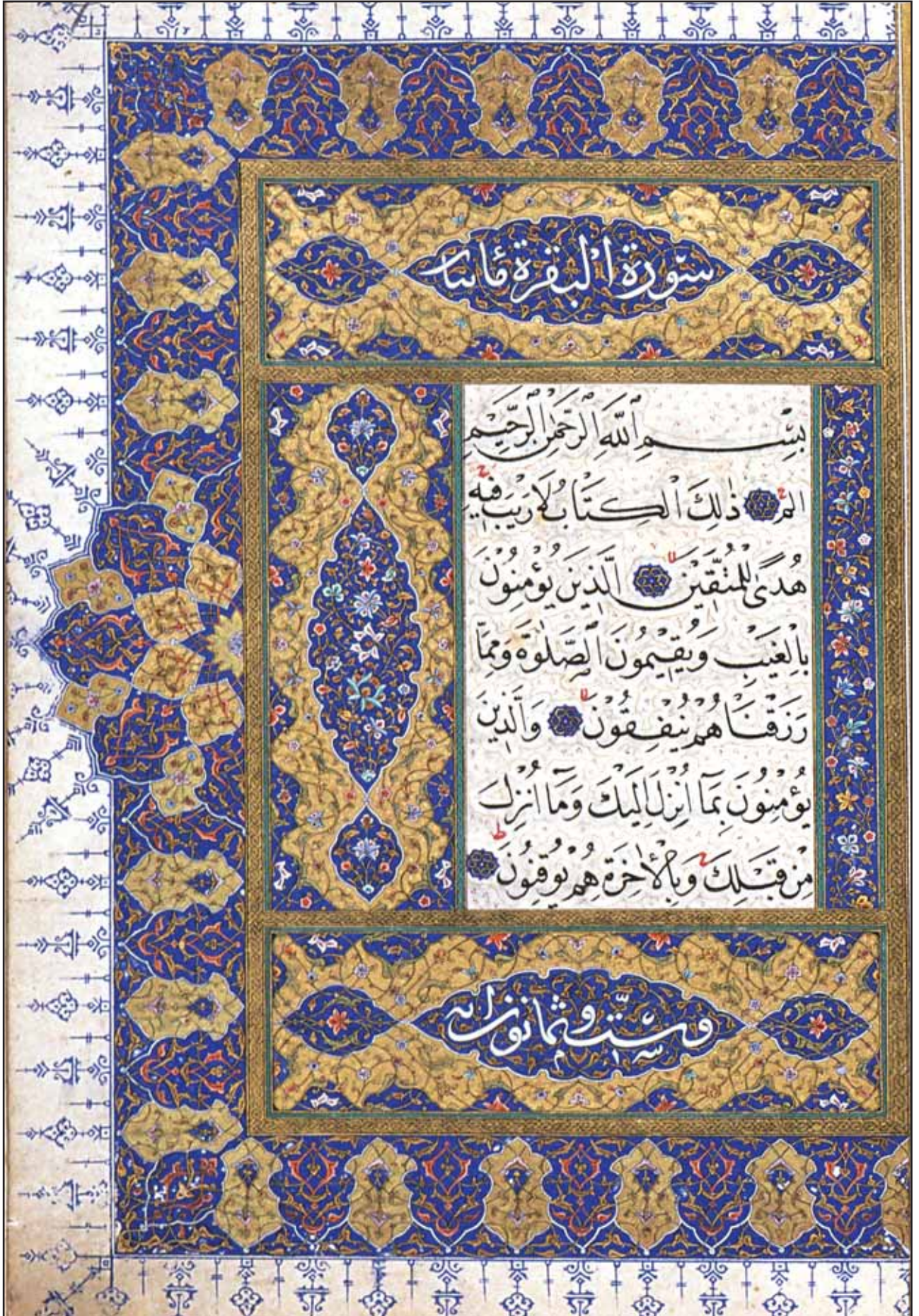
52- Ali b. Yahya Sûfi: Yahya Sûfi'nin oğludur. Fatih devri hattatlarından olup özellikle celî sülûs ve müsennâ yazıda üstat idi. Celî sülûs'te açtığı çığır Râkım'a kadar devam etmiştir. Yazılarında harflerin tenâsübü, terkinin mükemmeliyeti ve harflerin satıra dizilişteki başarısı, hemen fark edilir. (bkz. Nefeszâde, 47; Suyolcuzâde, 83; Mustakimzâde, 333; Ayverdi, a. g. e., 16-21; Rado, 46.)

53- Fatih Camii ve Çinili Köşk yazıları için bkz. Tahsin Öz, Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet II.'ye Ait Eserler. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1953, s. 13-15 (Resim 27) ; Abdülhamit Tüfekçioğlu, Erken Devir Osmanlı Mimarîsinde Yazı, Ankara, Kültür Bakanlığı, s. 360-363.

54- Hicr Sûresi, 45-48.

55- Saff Sûresi, 13.

56- Alparslan, Beşerî Bilimler, 7; (Kitâbeler ve okunuşları ile ilgili bkz. Abdurrahman

Resim 12- Hattat Şeyh Hamdullah tarafından nesih hatla yazılan Kur'an-ı Kerim. (TSMK-YG 913)

Resim 13- Hattat Şeyh Hamdullah tarafından celif sülüs hatla yazılan İstanbul Sultanahmed Fırzağa Camii kitabesi.

Hamdullah, 1429 yılında Amasya'da dünyaya geldi. Babası, Buhâra Türklerinden olan ve Amasya'ya göç eden Mustafa Dede'dir. Babası aynı zamanda Sühreverdiyye tarikatinin şeyhidir. Şeyh Hamdullah, imzalarında daima babasına izafeten "ibnu's-şeyh" sıfatını kullanmıştır. Şeyh Hamdullah'ın isminin başında bulunan şeyh sıfatı, Okçuluk Tekkesi Şeyhi olduğundan verilmiştir. Osmanlı yazı

ekolündeki öncülüğünden dolayı kendisine "kıblettü'l-küttâb, hattatların öncüsü"; "kıdvetü ehli'l-hatt, hattatların başı" gibi sıfatlar verilmiştir.⁵⁷

Şeyh Hamdullah Amasya'da ilim tahsili yanında, Hayreddin Mar'aşî'den Yâkut yolunda aklâm-ı sitte'yi meşk etmiştir.⁵⁸ Yâkut el-Musta'simî yazıları üzerinde uzun süren çalışmalar yaptı. Şeyh Hamdullah yazıları incelendiği zaman, Yâkut harflerinin en güzellerini alarak ekolünü oluşturduğu görülür.⁵⁹

Amasya'da vali olan II. Bayezid ile dostluk kurdu ve ona hat dersleri verdi. II. Bayezid tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Şeyh de İstanbul'a gelerek Saray'a intisap etti. Şeyh'in sanat hayatındaki gerçek terakkî İstanbul'a gelişinden sonra başlamıştır.⁶⁰ Padişah kendisine, yazı yazarken hokkasını tutacak kadar ilgi göstermiş ve kendisini devamlı desteklemiştir.

Şeyh Hamdullah'ın kaynaklarda, ömrü boyunca 47 Kur'ân-ı Kerîm, sayısız en'âm ve Kur'an cüzü yazdığı kaydedilmiştir. İstanbul Bâyezid, Sultanahmed Firzağa, Davud Paşa Edirne Bâyezid Camii celif sülüs kitabeleri Şeyh

ŞEREF, "Topkapı Sarayı Humâyunu", TOEM, 1 Kanûn-i evvel 1326, cüz, 5, s. 174; Ekrem Hakkı AYVERDİ, Fatih Devri Mimarîsi, İstanbul Fetih Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1953, s. 143, 146, 150, 303, 310, 315.)

57- Süleyman Sa'deddin, Tuhfe-i Hattâtîn, İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1928, s. 185

58- Tuhfe-i Hattâtîn, 58; Melek Celâl. Şeyh Hamdullah. İstanbul, 1948, s. 6; M. Uğur Derman. İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı, İstanbul, IRCICA, 1992, s. 191; Muhittin Serin. Hattat Şeyh Hamdullah. İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 1992, s. 28

59- Serin, Şeyh Hamdullah, 28

60- Derman, İKMHS, 191

Resim 14- Şeyh Hamdullah'ın Karacaahmed 8. adada bulunan Kabir Kitabesi.

Hamdullah hattı ile dir.⁶¹

Sultan II. Bâyezid, Şeyh Hamdullah'tan Yâkut üslûbu dışında bir tavır geliştirmesini arzu etmiş, ayrıca kendisine Saray hazinesinde bulunan Yâkut yazılarını vermiştir. Uzun araştırmalardan sonra Şeyh, Yâkut'un yazılarından seçmeler yaparak Osmanlı Hat Mektebi'nin temellerini atmıştır.⁶²

Şeyh Hamdullah ile birlikte Mushaf yazımında reyhânî hat yerine nesih yazı kullanılmıştır. Yâkut mektebinde Mushaf kitabesinde aklâm-ı sitte'nin karışık olarak kullanımı da terk edilerek sadece nesih yazıya öncelik verilmiştir.

Aklâm-ı sitte, Şeyh Hamdullah mektebi ile olgunluk kazanmış, koltuklu kıt'a yazımı da Şeyh Hamdullah ile başlamıştır. Şeyh Hamdullah nesih yazıda, Yâkut'taki durgunluk ve donukluğu kaldırarak, canlılık ve kıvraklık getirmiştir. Harflerin yapısına büyük değişiklik getirmiş, harflerin satıra oturuşu düzelmiştir. Hareke ve harfler birbirleri ile uyumlu hâle gelmişlerdir. Yazı bütünüyle uyumlu bir hüviyet kazanmıştır.⁶³

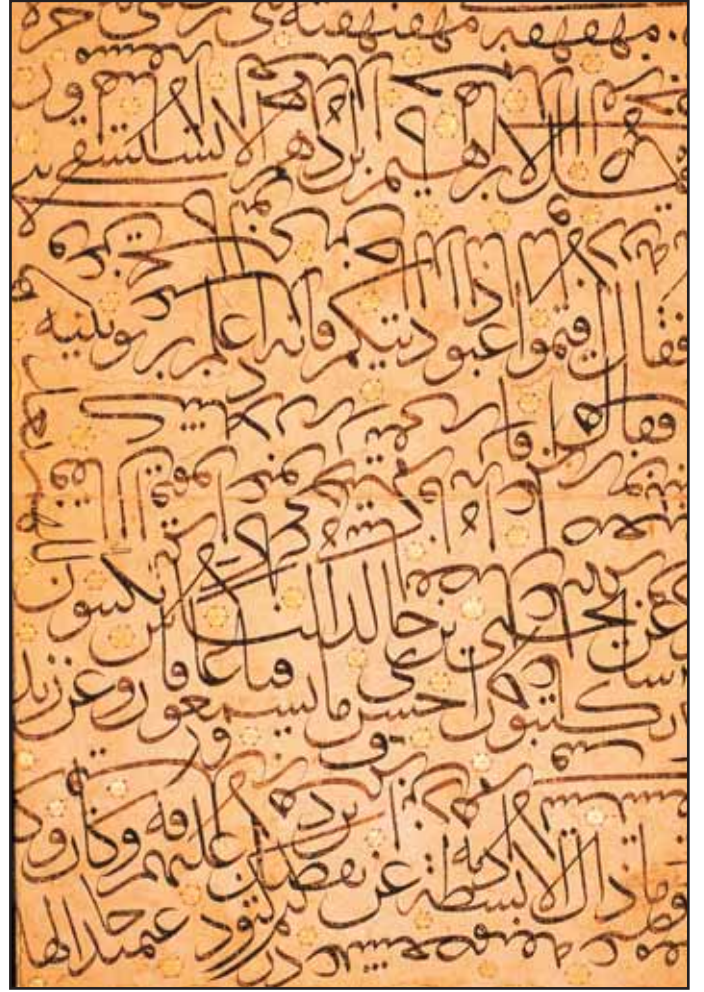
Şeyh Hamdullah mektebinde aklâm-ı sitte'de gösterilen başarı, maalesef celîde gösterilememiştir. Harfler hâlâ küt ve basit, istif de karışık. Yine de celi ile yazdığı kitabeler, celi sülûs yazının tarihi gelişimi içinde önemli bir yere sahiptir.

1520 yılında vefat eden Şeyh Hamdullah'ın cenâze namazını, devrin Şeyhülislâmı Zenbilli Ali Efendi Ayasofya Camii'nde kıldırması. Şeyh Hamdullah, Üsküdar Karacaahmed Mezarlığı'na defnedilmiştir. Kabri hâlâ ziyaret edilmektedir.

1. 2. 2. Hattat Ahmed Karahisâri ve Ekolü

Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Ahmed Şemseddin Karahisâri'nin, Afyon'da doğduğu imzalarından anlaşılmaktadır. Yazılarına attığı imzalarında Esedullâhi Kirmânî'nin talebesi olduğunu kaydetmiştir. Esedullahi Kirmânî, Yâkut ekolüne bağlı bir hattattır.

Karahisâri, Şeyh Hamdullah'ın yazı talebelerinden İshak Cemâleddin Halvetî'ye intisab ederek tasavvuf yoluna da girmiştir. Kaynaklarda uzun boylu, zayıf yapılı ve temiz

Resim 15- Hattat Karahisari hattıyla sülûs karalama.

giyimli, nur yüzlü, Arapça ve Farsça'ya vâkıf, üç dille şiir söyleyebilecek kadar kültürlü bir zat olduğundan bahsedilir. Çocuğu olmadığından, yazı talebesi ve kendinden sonra yolunu devam ettiren Hasan Çelebi'yi evlatlık almıştır. H. 963/ 1556 yılında doksan yaşları civarında vefat etmiş, Sütlüce'de İshak Cemâleddin Halvetî'nin yanına gömülmüştür.⁶⁴

Şeyh Hamdullah'tan sonra Kanuni döneminde hattat Karahisâri tarafından Yâkut ekolüne dönüş görülmüştür. Karahisâri, aklâm-ı sitte'de Yâkut ekolüne yeni bir güzellik kazandırmıştır. Fakat, gelişen Şeyh ekolü karşısında tutunamayarak kendisinden bir nesil sonra terkedilmiştir.

61- Muhittin Serin, Şeyh'in 30 Mushaf, 50 En'am-ı şerîf ve cüz, 121 murakaa ve kıt'a, 8 ilmî eser ve altı duâ mecmuasını tespit etmiştir. Bkz. Serin, Şeyh Hamdullah, 79-186.

62- Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Nefeszâde İbrahim Efendi. Gülzâr-ı Savâb, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1939, s. 48; Tuhfe-i Hattâtîn, 185-186; Melek Celâl, Şeyh Hamdullah, 9.

63- Yâkut yazısı ile Şeyh Hamdullah yazısının geniş mukayesesi için bkz. Serin, Şeyh Hamdullah, 36-42

64- Ahmed Karahisâri'nin hayatıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Menâkıb-ı Hünerverân, 25; Nefeszâde, 59-60; Suyolcuzâde, 9-10; Habib, Hat ve Hattâtân, 84-86; A. Süheyl ÜNVER, Hattat Ahmet Karahisari, İstanbul, 1964, 13 s.+7

Resim 16- Hattat Karahisari tarafından muhakkak ve reyhani hatlarıyla yazılan mushaf. (TSMK-H.5)

Karahisâri'nin özellikle celif sülûste terkip kabiliyeti vardır. Şeyh Hamdullah'da harf mükemmeliyeti yanında Karahisâri'deki terkip mükemmeliyeti de olsaydı, Râkım'la yakalanan gelişme daha erken olabilirdi. Karahisâri, celif

yazıda istif ve terkip bakımından Şeyh Hamdullah'tan ileridir.⁶⁵

65- Ali ALPARSLAN. Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 56.

Resim 17- Kaynaklarda, inşa edildiğinde Karahisâri tarafından yazıldığı bahsedilen Süleymaniye Camii kubbe yazısı, Sultan Abdülmecid zamanındaki Fossati tamirinde Hattat Abdülfettah Efendi'ye yazılmıştır. Resimde görülen kubbe yazısı Hattat Abdülfettah Efendi'ye aittir.

Resim 18- Hattat Karahisâri talebesi Hasan Çelebi tarafından celif sülüs hat ile yazılan Süleymaniye Camii kitabesi.

Karahisari'nin müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda eserleri mevcuttur. Kaynaklara göre Süleymaniye Camii kubbe yazısı ve külliye'nin mutfak yazısı Karahisâri'nindir. Fakat, Süleymaniye kubbe yazısı Fossati'nin XIX. asırdaki restorasyonunda hattat Abdülfettah Efendi tarafından, Râkım üslûbunda yeniden yazılmıştır.⁶⁶

İstanbul Türk- İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan bir En'am'daki müsel sel besmele ve kûfi kompozisyon Karahisâri'nin sanattaki farklı konumuna işaret etmektedir. Özellikle müsel sel besmeledeki duruş güzelliğiyle birlikte

harflerdeki metin tavrılar dikkat çekmektedir.⁶⁷ Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hırka-i Saadet Dairesi'nde 5 numarada kayıtlı büyük boy Mushaf onun sanatını aksettiren önemli

66- Süleymaniye Camii yazıları için bkz. M. Uğur Derman, "Süleymaniye Camii'nde Hat Sanatı", Mimarî Mirasın Bugünü. İstanbul, IRCICA, 1996, S. 303-305.

67- Karahisâri'nin bu eseri için bkz. Alparslan, Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, 56; aynı eserde (s. 56) Karahisâri'nin sanatı için yazılan şu satırlar dikkat çekicidir: "... Ahmed Karahisâri, aklâm-ı sitte'de Yâkut-ı Musta'simî ekolünü, İstanbul'da yeniden, fakat ondan kat kat güzel bir noktaya ulaştırarak yaşatan ve onu lâyıkıyla temsil eden büyük bir sanatkâdır. Bu yüzden, onun sanatını temsil ettiği ekolün estetik anlayışı içinde mütâlaa etmek îcâb eder. Sülüs yazılarında ciddi ve azametli; muhakkak yazılarında da âbidevi bir duruş ve görünüş sezilir. Hattâ sülüs ve celif yazıda istif ve terkip bakımından Şeyh Hamdullah'tan ileridedir.

Resim 19- Hattat Hâfız Osman Efendi'ye ait sülüs nesih bir kıt'a. (TSMK-GY 146 6a)

bir şâheserdir.⁶⁸ Kaynaklarda, Sinan Türbesi yazıları Karahisârî'ye atfedilirse de tarih olarak mümkün değildir. Zira, Sinan, Karahisârî'den 32 yıl sonra vefat etmiştir. Kezâ, Piyale Paşa Camii kapıları dışındaki yazıların da Karahisârî'ye ait olması mümkün değildir. Zira, bu cami hattatın vefatından 21 yıl sonra yapılmıştır.

Talebeleri arasında Hasan Çelebi (ö. 1594'ten sonra), Ferhad Paşa (ö. 1574) ve Derviş Mehmed (ö. 1591) sayılabilir.

1. 2. 3. Hattat Hâfız Osman Efendi ve Ekolü

Hattat Hâfız Osman Efendi h. 1052/1642 yılında İstanbul Haseki'de dünyaya gelmiştir. Babası, Haseki Sultan Camii müezzini Ali Efendi'dir. Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerim'i ezberlediği için kendisine "hâfız" lakabı verilmiştir. Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa (1637-1691) himâyesinde öğrenim görmüş ve bu esnada yazıya ilgi duymuştur. Yazıyı, önce I. Derviş Ali'den⁶⁹ meşk etmiştir. Derviş Ali, o sıralar çok yaşlı olduğundan, bu kabiliyetli genci, önde gelen talebelerinden olan Suyolcuzâde Mustafa Eyyûbi Efendi'ye⁷⁰ gönderdi. Hâfız Osman, Suyolcuzâde' den h. 1070/1686 tarihinde, on sekiz yaşında icâzet aldı.

Hâfız Osman Efendi, Şeyh Hamdullah yazı ekolünün inceliklerini öğrenmek için Nefeszâde Seyyid İsmâil Efendi'den⁷¹ yeniden meşke başladı. Bu meşkle, Şeyh vâdisinin bütün özelliklerini öğrendi ve h. 1090/1678'den

68- Bu Kur'an'ın Kültür Bakanlığı tarafından 2000 ve 2003 yılı olmak üzere iki defa tıpkı basımı yapılmıştır.

69- Tarihte hattat olarak adı geçen üç Derviş Ali vardır. Bunlar sırasıyla; I. Derviş Ali (ö. 1084/1673) ünlü hattat Hâfız Osman (1642-1698)'in hocasıdır. (bkz. Suyolcuzâde Mehmed Necib, Devhatü'l-Küttâb, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi, 1942, s. 49; Müstakimzâde, 336; Derman, DİA, IX, 191, 192); II. Derviş Ali (ö. 1128/1716), I. Derviş Ali'den ayırmak için "Anbârîzâde" veya "İmam Derviş Ali" diye de bilinir. (bkz. Suyolcuzâde, 50; Mustakimzâde, 338; Rado, 123; Derman, DİA, IX, 192); III. Derviş Ali (ö. 1200/1786), Hüseyin Hablî'nin talebesidir. Kalenderhâne Camii imam-hatipliğini de yaptı. Râkım kendisinden meşketmiştir. Râkım'ın bir devir nesih yazıları kendisine benzer. (bkz. Mustakimzâde, 340; Derman, DİA, IX, 192-193.)

70- Suyolcuzâde Mustafa Eyyûbi: H. 1028/1619 tarihinde dünyaya geldi. Eyyûb'te doğduğu için "Eyyûbî", Suyolcu Ömer Ağa'nın oğlu olduğu için de "Suyolcuzâde" lâkabıyla anılmaktadır. Davhatü'l-küttâb müellifi Suyolcuzâde Mehmed Necib Efendi'nin büyükbabasıdır. Başlangıçta Dede ismiyle bilinen bir hattattan ders almıştır. Bu zâtin vefatı ile I. Derviş Ali'den aklâm-ı sitte meşkederek icâzetnâme almıştır. Sultan IV. Mehmed devrinin seçkin hattatlarındandır. Suyolcuzâde, Şeyh Hamdullah Mektebi'nin son halkası olarak kabul edilir; zira yetiştirdiği Hâfız Osman yeni bir mektebin sahibi olmuştur. Yetiştirdiği en önemli talebeleri; Hâfız Osman (1642-1698), Hoca-zâde Mehmed (ö. 1695), Câbizâde Abdullah (ö. 1736)'tır. Elli kadar mushaf, yüz kadar en'am yazdığı rivâyet olunur. 1097/1686 tarihinde vefat ederek Eyyûpsultan'da toprağa verildi. Mezarı tahrip olunca, mezar taşı kitabesi İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde muhafaza altına alındı. Daha geniş bilgi için bkz: Suyolcuzâde, 73; Mustakimzâde, 536-537; M. Uğur Derman, "Hattat Suyolcuzâde Eyyûbî, Mustafa Efendi", Yeşilay, sy. 413 (Nisan 1968) s. 18-20; Rado, 104; Alparslan, Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, ; Dere, Hâfız Osman Efendi, Yüksek Lisans Tezi.

71- Nefeszâde İsmail Efendi: İstanbulludur; Nefeszâde olarak bilinir. "Gülgâr-ı Savâb" müellifi Nefeszâde Seyyid İbrahim Efendi'nin akrabasıdır. Sülüs ve nesih yazıyı Halid Erzurûmî'den meşketmiştir. Şeyh Hamdullah vâdisinde

Resim 20- Hattat Hâfiz Osman Efendi'nin ilk hocası I. Derviş Ali'nin sülüs nesih bir kıt'ası.

sonra tamamen Şeyh Hamdullah üslûbunda yazmaya başladı. Şeyh Hamdullah üslûbunu elde etmek için, onun eserlerini tetkik ettiği gibi, Saray'da bulunan bir şeyh mushafını da takliden yazmıştır.⁷² Sultan II. Mustafa, Hâfiz Osman Efendi'ye çok hürmet gösterir; yazı yazarken hokkasını tutardı. Bir ders esnasında Padişah "Artık Hâfiz Osman gibi bir hattat yetişmez" deyince, Hâfiz Osman Efendi'nin "Efendimiz gibi hocasına hokka tutan padişahlar geldikçe, daha çok Hâfiz Osman'lar yetişir hünkârım" cevabını verdiği çok meşhurdur.⁷³

Bir gün hocası Suyolcuzâde ile Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa (1635-1676)'nın bulunduğu bir mecliste sadrazam, Hâfiz Osman'dan bir Mushaf yazmasını ister; bu arada hocasının kim olduğunu sorar. Hâfiz Osman, hocası Suyolcuzâde'yi işaret ederek "Efendi hazretlerinden me'zûnum" cevabını verir. Bu cevaptan çok mütehassis olan Suyolcuzâde, dışarı çıktıklarında talebesinin alından öper ve ona hayır dua eder.⁷⁴ Yine karlı bir kış günü, Haseki'den Eyüpsultan'a yalınayak derse gitmesi, hocasının takdir ve sevgisini kazanmasına vesile olmuştur. Ağakapılı İsmail Efendi'nin "Hüsni hattı biz bildik, Osman Efendimiz yazdı" sözü çok meşhur olmuştur.⁷⁵

Sünbülüye tarikatine intisablı olan Hâfiz Osman, Sünbül Efendi Dergâhı şeyhi Seyyid Alaaddin Efendi'den mânevî eğitim almıştır. Ölümünden üç yıl kadar önce felç

geçiren Hâfiz Osman, tedavi sonucu rahatsızlığı hafif geçirmiş, fakat bu durum yazılarına olumsuz tesirde bulunmuştur.⁷⁶ Hastalığı esnasında, kalem açma hizmetini talebesi Çinicizâde Abdurrahman Efendi⁷⁷ görmüştür.⁷⁸ Ömrünün sonlarında Silahtar'da oturmuştur.

Hâfiz Osman Efendi, genç denilebilecek bir yaşta, elli sekiz yaşında 29 Cemâziyelevvel 1110/ 3 Aralık 1698 tarihinde vefat etmiştir. Kabri, Kocamustafapaşa Sünbül Efendi Camii haziresindedir.

1. 2. 3. 1. San'atı

Hâfiz Osman Efendi kendi üslûbunu yakalamak için önce, Şeyh vadisinde yazan bu mektebin önemli isimleri I. Derviş Ali, Suyolcuzâde Mustafa Eyyûbi ve Nefeszâde İsmail Efendi'den ders almış; Şeyh yazıları üzerinde uzun çalışmalarda bulunmuştur. Hâfiz Osman yazılarında bulunan özellikler yer yer Şeyh Hamdullah yazılarında mevcuttur. Hâfiz'in yaptığı bu özelliklerin yazılarında karar bulmasıdır.

rakipsiz olduğu bilinmektedir. H. 1090/1679 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. Tuhfe-i Hattâtîn, 129; Rado, 102.

72- M. Uğur Derman, "Hâfiz Osman", DİA, c. XV, s. 99

73- Derman, DİA, 98

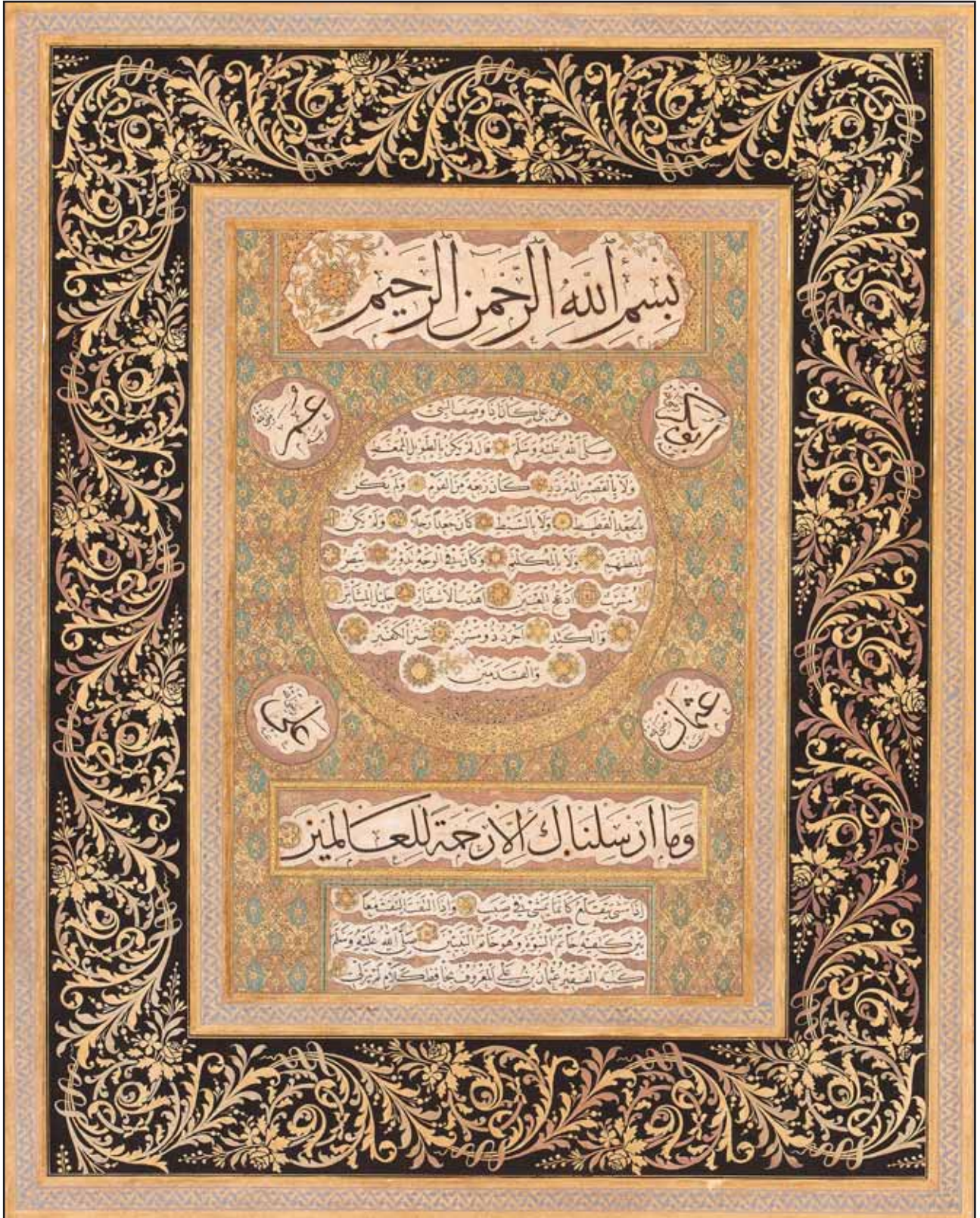
74- Tuhfe-i Hattâtîn, 301-302.

75- Tuhfe-i Hattâtîn, 302.

76- Tuhfe-i Hattâtîn, 303

77- Çinicizâde Abdurrahman Efendi: İstanbulludur. Sülüs ve nesih yazıyı Ramazan Efendi'den öğrenmiş ve ondan icâzet almıştır. Gubârî yazı yazmıştır. Padişahın mevlidhanlığını yapmıştır. Derviş tabiatlı olduğu rivayet edilir. H. 1137/1724 yılında vefat etmiştir. Tuhfe-i hattâtîn, 253-254; Çiğ, Hattat Hâfiz Osman Efendi, 7; Rado, 131.

78- Tuhfe-i Hattâtîn, 303

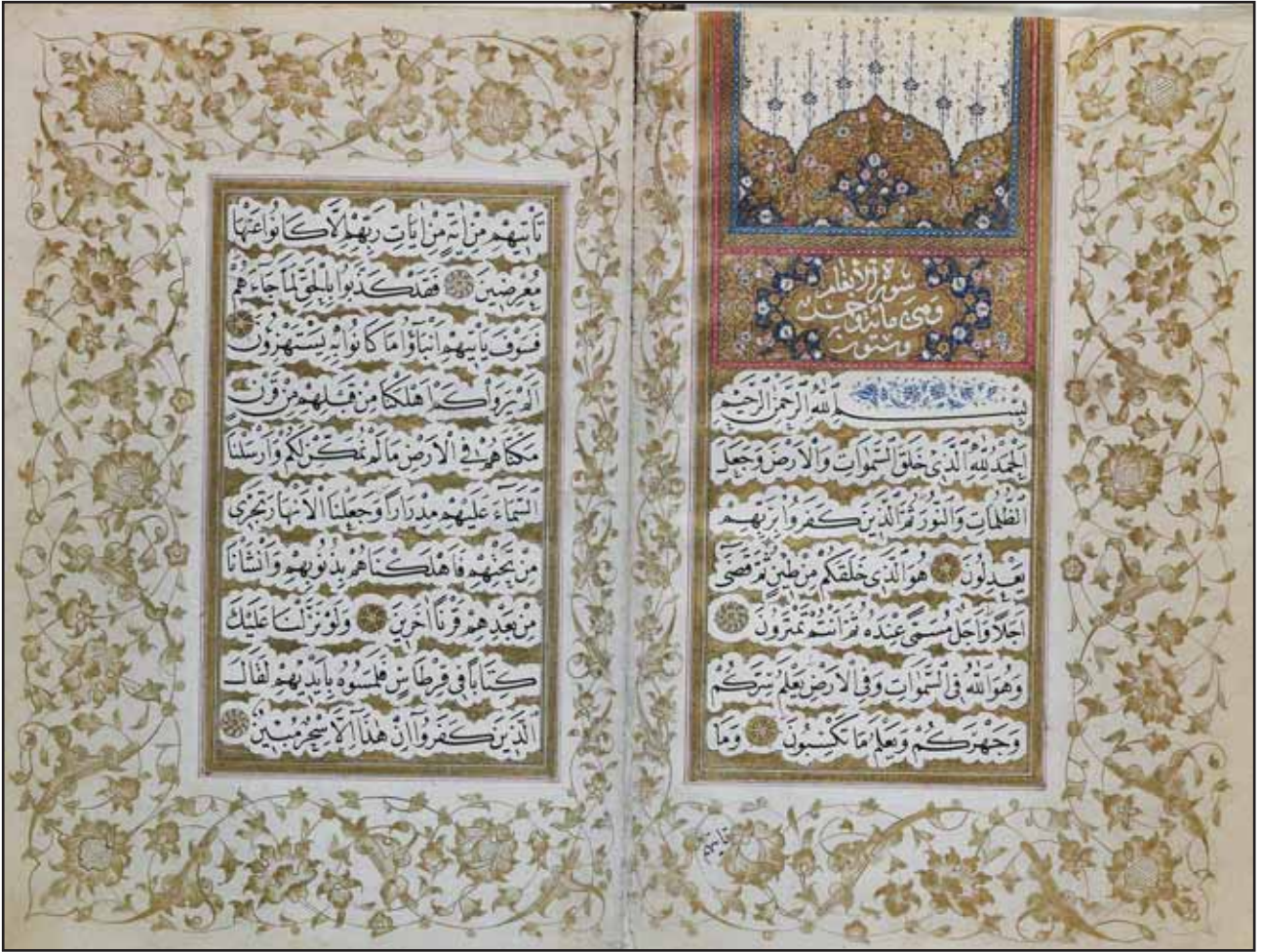

Resim 21- Hattat Hâfiz Osman hattıyla bir hilye-i şerif, (Sadberk Hanım Müzesi 11671 Y12).

Padişah hattatı olunca, Şeyh üslûbunu daha iyi elde edebilmek amacıyla, Topkapı Sarayı'nda bulunan Şeyh Hamdullah mushafından taklid sahifeler yazmıştır. Bir manada, klâsik yoldan, Şeyh Hamdullah yolundan ayrılmadan sülûs ve nesih yazıyı kemâl noktasına

ulaştırmıştır. Şeyh Hamdullah'tan Hâfiz Osman'a kadar gelen hoca silsilesi şöyledir: Şeyh Hamdullah, Şükruallah Halîfe, Pir Mehmed Dede, Hasan Üsküdâri, Halid Erzurûmi, II. Derviş Ali ve Mustafa Eyyûbi.⁷⁹

79- A. Süheyl Ünver. Hattat Hâfiz Osman, İstanbul, 1967, s. 7

Resim 22- Hattat Hâfız Osman hattıyla nesih En'am-ı Şerif (Ömer Faruk Dere Fotoğraf Arşivi).

Hâfız Osman ile Şeyh Hamdullah yazıları karşılaştırıldığında şunlar söylenebilir:⁸⁰

1- Dik harfler devamlı olarak satıra yarım nokta sola meyilli yazılmıştır.

2- "Rı" ve "vav" gibi bülbül tırnağı bulunan harflerin tırnaklarının yukarı olan aşırı meyilleri törpülenmiştir.

3- Ayın harfinin baş kısmının sola olan düşüklüğü düzeltilmiştir.

4- Lafza-i celâl'de sondaki "he" harfi küçüldüğü gibi, "he" harfinden önceki "lam" harfinin açıklığı artmış ve yukarı çıkış daha narin bir hâl almıştır.

5- İsm-i Nebi yazımında "ha" harfinden "mim" harfine geçişte Şeyh'te bulunan açıklık Hâfız'da kapanmış, ikinci mim harfi de küçülerek, isim daha narin bir hâl kazanmıştır.

6- "Sin" harfinin ikinci dandanı yarım cezim aşağı

düşürülerek harfe hareket verilmiştir.

7- Hâfız Osman, ortada ve sonda yazılan "ayın" harfinin ortasını devamlı kapalı yazmıştır.

8- Hâfız Osman'da "vav", "fe" ve "kaf" harflerinin baş kısmı öne eğik durumdadır.

9- Şeyh Hamdullah keşideyi çok kullanmışken, Hâfız fazlaca kullanmamıştır.

10- Şeyh Hamdullah nesih yazıda kapalı cezim hiç kullanmamıştır.

11- Hâfız Osman harfleri, Şeyh Hamdullah harflerine nazaran daha küçüktür.

Hâfız Osman Efendi, sanat vadisinde ilerleyiş serüvenini bizzat kendisi kaleme almıştır. Burada, Şeyh Hamdullah'a olan hayranlığını ve çalışma gayretini

80- Daha geniş bilgi için bkz. Dere, Hâfız Osman Efendi, 38-50.

Resim 23- Hattat Hâfız Osman hattıyla sülüs nesih bir kıt'a. (TİEM, 2469)

görmekteyiz. Hâfız Osman'ın nesih hatla yazdığı ve Topkapı Sarayı'nda olan bu belge Arapçadır ve tercümesi şöyledir:

“Benim yazıma dikkatlice ve inşafıyla bakan kişi! Allah binlerce, binlerle merhamet etsin. Şunu bil ki ben, ilâhi lütûflara mahzar olmuş ve 'İbnu's-şeyh' olarak bilinen Hamdullah'ın zamanına ulaşamadım. Onun yanına gidip gelerek bu güzel san'atı nasıl öğrettiğini göremedim. Onun terbiyesinden geçme mertebesine de nâil olamadım. Fakat birçok latîf kıt'asını toplayarak onlar üzerinde mütâlaalar yaptım ve ondan nakiller yapmaya kendimi mecbur gördüm. Gece gündüz çalışarak, sonsuz ilim ve kudret sahibi olan Allah'ın yardımı ile bu seviyeye ulaştım. Allah'tan, ulaşamadığım başka derece ve merhalelere de nâil kılmasını, en kalbî hislerimle niyâz ederim. Çünkü, bu çalışmalarım gençlik yıllarımda olmuştur. Şimdi ise zaman şüphesiz, daha ileri safhalara ilerleme zamanıdır.

Allah'ın kullarının en zayıfı ve bu isme en az lââyık olana Kur'an hâfızı Osman”⁸¹

Hattat Hâfız Osman Efendi, sülüs, nesih, muhakkak, reyhâni ve tevkîî (rikaa) yazı çeşitleriyle eser vermiştir. Sülüs'leri, ileride celif sülüste büyük atılım yapacak olan Mustafa Râkım (1758-1826)'a örnek olan Hâfız Osman, celif sülüsle de eser vermiştir.⁸² Bugün, kolaylıkla görülebilecek Üsküdar Doğancılar Şehit Süleyman Paşa Camii çeşmesi kitabesi ile Karacaahmed Mezarlığı'nda Siyavuş Paşa mezar taşı Hâfız Osman'ındır.⁸³

Hâfız Osman'ın sanatının en parlak yılları 1678-

81- TSMK - EH. 2213; Ayrıca bkz. Dere, Hâfız Osman Efendi, 27-28.

82- Hâfız Osman'ın, Hattat Mustafa Râkım'a tesiri hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Berk. Hattat Mustafa Râkım Efendi, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, s. 85

83- İmzası bulunmayan bu eserlerin Hâfız Osman'a aidiyeti, üstad Necmeddin Okyay'da bulunan yazma bir tarih kitabındaki nottan naklen; M. Uğur Derman, Hâfız Osman'ın Yazı Sanatımızdaki Yeri", Hayat Mecmuası, sy. 52 (1967), s. 9

Resim 24- Hatat Hâfız Osman Efendi'ye ait sülûs nesih bir kıt'a.

1688 yılları arasındır.⁸⁴ Özellikle 1690 yılından sonraki yazılarında nesih harfleri küçülmüş ve daha olgun bir hâl almıştır.⁸⁵

Hâfız Osman'ın yazıda yeni üslûp oluşturmasından başka, yaptığı diğer önemli bir yenilik, Hilye-i şerif formu oluşturmasıdır. Hz. Peygamber'in beşerî ve ahlâki vasıflarının yazıyla anlatılma şekli olan hilyenin, bugün de en çok kullanılan formu, ilk defa Hâfız Osman tarafından geliştirilmiştir.⁸⁶ Başmakam denilen kısımda "Besmele", göbek kısmında genellikle Hz. Ali rivayeti olan metin; bu kısmın dört köşesinde Hulefâ-i râşidîn (Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali) isimleri; göbek kısmının hemen altında Hz. Peygamberle ilgili bir âyet, alt kısımda da göbekte yazılı metnin devamı bulunacak şekilde tasarlanan bu hilye formu, bugünkü bilgilerimize göre ilk defa Hâfız Osman tarafından tasarlanmıştır.⁸⁷

Hâfız Osman Efendi, Kur'ân-ı Kerim, En'âm-ı şerîf, Delâil-i hayrât, kıt'a, murakkaa, karalama, hilye ve kitabe şeklinde bir çok eser vermiştir. Kaynaklarda, hayatı boyunca yirmi beş Kur'an yazdığı kayıtlıdır. Eserleri, İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Vakıflar Hat Sanatları Müzesi, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, Sadberk Hanım Müzesi, Sakıp Sabancı Müzesi, Bursa, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve birçok özel koleksiyonda görülebilir.⁸⁸

Hâfız Osman yazıda birçok talebe yetiştirmiştir.

84- Derman, İslâm Kültür Mirâsında Hat San'atı, 199; a. mlf. P Sanat Dergisi, 142.

85- Ünver. Hattat Hâfız Osman, 6.

86- M. Uğur Derman. "Yazı San'atımızda Hilye-i Saadet", İlgî, Yıl. 13, sy. 28 (Aralık 1979), s. 35.

87- Hilye hakkında geniş bilgi için bkz. Derman. "Yazı San'atımızda Hilye-i Saadet", İlgî, 32-39; M. Uğur Derman. Türk Hat Sanatının Şâheserleri. İstanbul, Kültür Bakanlığı, 1982, L. 49; Ali Yardım. Peygamberimiz'in Şemâilî. İstanbul, Damla Yayınları, 1997, s. 55-60

88- Hâfız Osman Efendi'nin talebeleri ve eserlerinin toplu listesi için bkz. Dere, Hâfız Osman Efendi, Talebeleri için s. 12-24, eserleri için s. 67-199.

Resim 25- Hatat Hâfız Osman En'am'ından bir sahife. (Özel Koleksiyon)

Bunların içinde en çok tanınanları, Yedikuleli Seyyid Abdullah Efendi, Rodosizâde Abdullah Efendi, İkinci Derviş Ali, Hasan-ı Üsküdü'dür.⁸⁹

1. 2. 4. İsmail Zühdi Efendi ve Ekolü

Ordu'ya bağlı Ünye kazasında dünyaya geldi. Doğum tarihi belli değildir. Genç yaşta, takriben 1750 yıllarında⁹⁰ babası Mehmed Kaptan tarafından İstanbul'a getirildi. İlim tahsili yanında, Ahmed Hıfzı Efendi'den⁹¹ sülüs ve nesih meşk etti. Bu arada Mehmed Emin isimli bir başka hattattan da istifade ederek icâzetini ve "Zühdi" mahlasını aldı. İcâzeti zamanımıza kadar gelmediğinden hangi tarihte icâzetname aldığı bilinmemektedir.⁹² Kendisinden önce yaşamış ve aynı ismi taşıyan hattat İsmail Zühdi (ö. 1144/1731)'den ayırt etmek için "Yeni", "İkinci" ve Zühdi-i Sâni" olarak da anılmıştır.⁹³

Sultan III. Mustafa devrinde Enderûn-i Hümâyun'a yazı hocası oldu, vefatına kadar bu görevde kaldı.⁹⁴ Kırk Mushaf, birçok hilye-i saadet, murakkaa, kıt'a ve levha yazdı. Bugün, müze ve özel koleksiyonlardaki eserlerinden

Resim 26- Hattat İsmail Zühdi Efendi'ye ait bir levha. (Özel Koleksiyon)

başka, Eyüp Defterdar'da Şah Sultan Türbesi'ndeki celi yazılar,⁹⁵ Ortaköy sırtlarında talebesinden Şânizâde Atâullah Efendi'nin yaptırdığı çeşmenin h. 1198/1784 tarihli celi kitâbesi⁹⁶ ile Fatih Nişancı Camii haziresinde h. 1219/1804 tarihli Hatice Hanım mezartaşı kitâbesi, İsmail Zühdi 'nin önemli eserlerindedir.

1 Şevval 1221/12 Aralık 1806 tarihinde vefat eden İsmâil Zühdi, Edirnekapı mezarlığına defnedildi. Kabir

89- Hâfız Osman Efendi'nin talebelerinin toplu listesi ve hayat hikayeleri için bkz. Dere, Hâfız Osman Efendi, 12-24.

90- M. Uğur Derman, "Hattat İsmail Zühdi Efendi", Hayat Mecmuası, sy. 49 (27 Kasım 1969), s. 26; a. mlf. "İsmail Zühdi, Yeni" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 125

91- Ahmed Hıfzı Efendi'nin hayatı için bkz. Mustakimzâde Süleyman Sadedin Efendi, Tuhfe-i Hattâtîn, İstanbul, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, 1928, s. 86-87; Rado, Türk Hattatları, 169; Devhatü'l-Küttâb, 43; Derman, İKMHS, 203

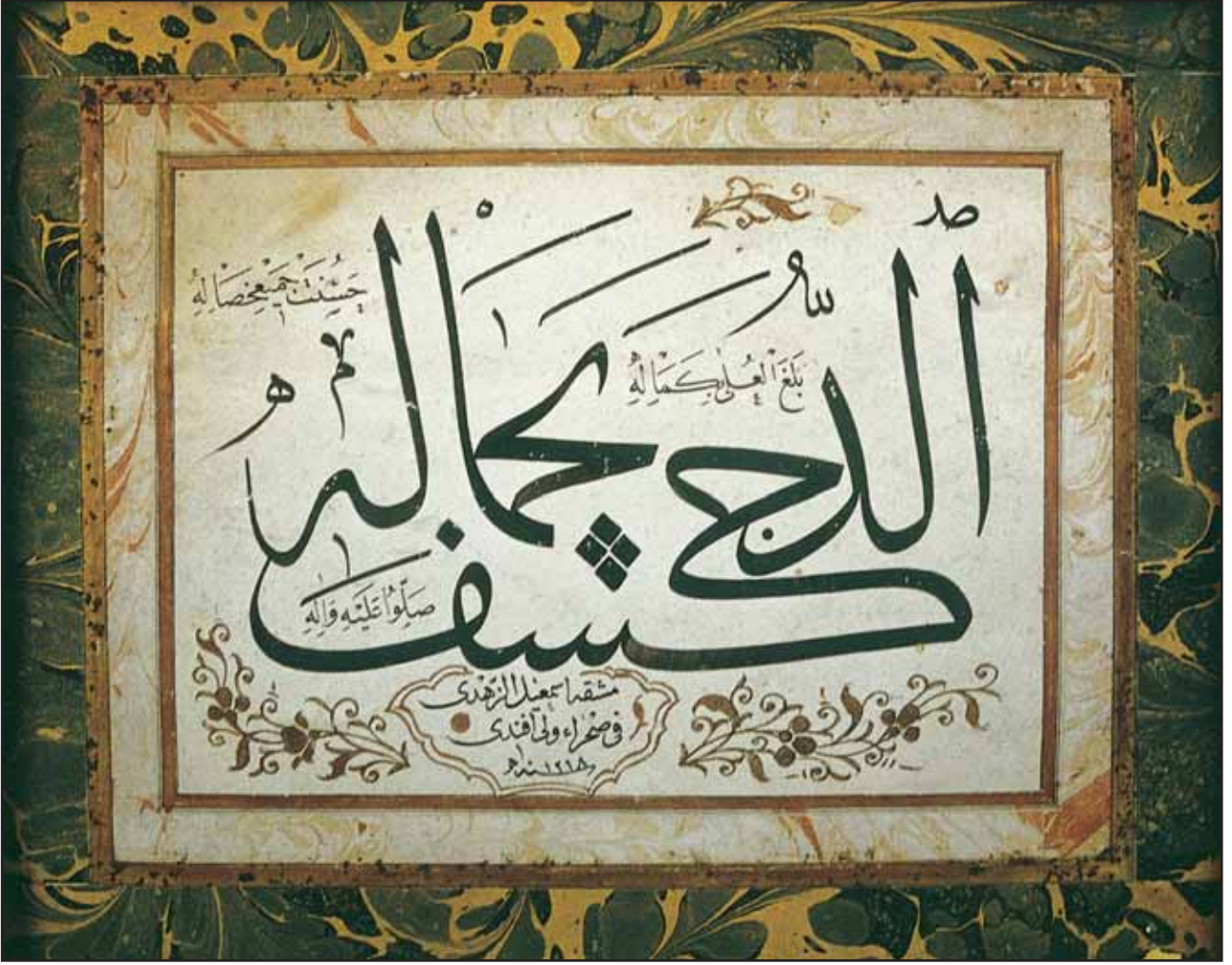
92- İbnülemin, 472; A.Süheyl Ünver. Hattat İsmail Zühdi Efendi, İstanbul 50 San'at Sever Serisi, 1, 1953, s. 1; Derman, Hayat Mecmuası, sy. 49 (27 Kasım 1969), s. 26; a. mlf. , İKMHS, 204; a.mlf. , DİA, s. 125; Bu kaynaklardan Son Hattatlar s. 472'de ve Derman, İKMHS, 204'de 1180/1766 yılında icazet aldığı belirtilmesine rağmen, Derman, DİA, 125'te bunun zaman olarak mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Zira, belirtilen tarihten üç yıl sonra 1183 tarihinde İsmail Zühdi, kardeşi Mustafa Râkım'a sülüs-nesih yazıdan icazet vermiştir; belirtilen tarihte İsmail Zühdi başarılı bir hattattır. Yine M. Uğur Derman'ın tespitiyle, en eski eseri 1175/1761 tarihini taşıdığından, bu tarihten evvel icâzet almış olmalıdır.

93- Derman, Hayat Mecmuası, 26; a. mlf. DİA, s. 125.

94- Derman, Hayat Mecmuası, 26

95- Eyüp Şahsultan Türbesi içerisinde bulunan paftalı celi sülüs yazılarıyla ilgili bkz. Süleyman Berk, "Eyüpsultan'da Celi Sülüs Kuşak Yazılar", Tarihi Kültürü ve Sanatıyla V. Eyüpsultan Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2001, s. 109-110

96- Bu çeşme ile ilgili bkz. Affan Egemen, İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri, İstanbul, Arıtan Yayınları, 1993, s. 780-781; Berk, Hattat Mustafa Râkım Efendi, 34.

Resim 27- Hattat İsmail Zühdi Efendi'ye ait celî sülûs bir levha. İmza kısmında "Veli Efendi Çayırında" yazıldığı belirtilmiştir. (Türk Petrol Vakfı Koleksiyonu)

kitâbesi, talebesi ve kardeşi Mustafa Râkım (1758- 1826) tarafından nazmedilip yazıldı. Kabri, hat meraklılarınca hâlâ ziyaret edilmektedir.

Celî'de eski tarza bağlı olan Zühdi Efendi, sülûs ve nesih yazılarında, Şeyh Hamdullah ve Hâfız Osman'dan sonra harf ve kelimelere zarif bir görünüş kazandırmıştır. Sülûs ve nesih yazılarında Hâfız Osman yolunu en güzel şekilde, İsmâil Zühdi geliştirmiştir.

Hat sanatı tarihinde İsmail Zühdi Efendi'nin önemi, özellikle sülûs ve nesih yazıda, Şeyh Hamdullah ve Hâfız Osman'dan sonra bir atılım gerçekleştirmiş olmasıdır. Kendisinden evvel yaşamış bu iki hattatın eserleri üzerinde uzun süre çalışıp tetkiklerde bulunduktan sonra, beğendiği harf ve kelimeleri seçerek, kendi üslûbunu ortaya koymuştur.⁹⁷ Fakat sülûs ve nesih yazıda üslûbu Hâfız Osman'a daha yakındır. Elinden tashihsiz harf çıkarmadaki mahareti onu, hattatlar arasında öne çıkaran bir diğer

özelliği olmuştur.⁹⁸ İsmail Zühdi Efendi yazıdaki üslûbuyla kendinden sonra gelen hattatları derinden etkilemiştir.

Vakit bulduğunda mesire yerlerine giden İsmail Zühdi Efendi, buralarda boş durmamış ve yazdığı kıtaların altına, mekânın adını da kaydetmiştir. Veliefendi Çayırı, Sâdâbâd, Yedikule Bostanı ve Çeşme Meydanı gibi mahallerin isimlerini belirttiği yazıları bulunmaktadır. Kuş formu şeklinde besmele istifi, yaşadığı devre göre yenilik sayılabilecek terkip ve tertipteki yazısıdır.⁹⁹

İsmail Zühdi Efendi'nin yazmış olduğu sülûs nesih bir murakkaa, yıllar sonra 1310 yılı Ramazan'ında hattat Sâmî Efendi'nin eline geçmiştir. Murakkaa üzerinde çalışan Sâmî Efendi, celî sülûste yeni bir döneme girmiştir.¹⁰⁰

97- Ünver, 50 San'at Sever Serisi, 1; Derman, Hayat Mecmuası, 26

98- Derman, DİA, 126; a.mlf. Sabancı Koleksiyonu, 100.

99- Topkapı Sarayı Müzesi Güzel Yazılar Bölümü 314/40 numarada olan ve altın mürekkebiyle işlenen bu yazının tarihi sehven h. 1013/1604 olarak atılmıştır. Bkz. Derman, Hayat Mecmuası, 26; a. mlf. DİA, 126

100- Bu murakkaanın Sâmî Efendi'nin eline geçişiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. M. Uğur Derman, "Hattat Sâmî Efendi'nin Diş Kırası", Hayat Tarih Mecmuası, sy. 12 (Ocak 1969), s. 20-22

Resim 28- Hattat Mustafa Râkım Efendi'nin Fatih Nakşidil Türbesi avlu giriş kapısı üzerindeki celî sülüs kitâbesi.

Enderundaki yazı hocalığı dolayısıyla imzalarında “Kâtib-i Saray-ı Sultânî”, “Hâce-i Enderûn-i Hümâyün” sıfatlarını kullanmıştır. 1 Şevval 1221/12 Aralık 1806 tarihinde vefat eden İsmail Zühdi Efendi, Edirnekapı kabristanına defnedilmiştir. Celî sülüs baş taşı ile celî talik ayak taşı kardeşi hattat Mustafa Râkım Efendi tarafından yazılmıştır. Manzum ayaktaşı yine kardeşi tarafından nazmedilmiştir.

İsmâil Zühdi ile alâkalı olarak, merhum Necmeddin Okyay ve merhum Mâcîd Ayrıl birlikte, M. Uğur Derman Bey'e şu tespitte bulunmuşlardır; “Tashihsiz olarak elinden güzel harf çıkartmakta, İsmâil Zühdi Efendi'nin geçmiş üstatlar içinde benzeri gelmemiştir.¹⁰¹

Bilinen en meşhur talebesi aynı zamanda kardeşi olan hattat Mustafa Râkım Efendi'dir.

1. 2. 5. Mustafa Râkım Efendi ve Ekolü

Celî sülüs'te ve tuğrada yaptığı inkılâpla, mektep sahibi olan Mustafa Râkım, bunu sağlayabilmek için uzun süre Hâfız Osman yazıları üzerinde çalışmıştır.¹⁰² Râkım'ın yazı sanatındaki yeri değerlendirilirken üç hususa dikkat çekilir:

- 1- Celî sülüs harflerinin estetiğinde sağladığı başarı
- 2- Celî sülüs'ün istifinde sağladığı âhenk.
- 3- Tuğra ölçülerinde yaptığı estetik yenilik¹⁰³

Râkım'ın yaptığı bu değişiklik ve yenilikler “inkılâp” kelimesi ile ifade edilmiştir.¹⁰⁴ Celî sülüs ve tuğra, Râkım'ın yaptığı büyük değişim sebebiyle “Râkım öncesi-Râkım sonrası” şeklinde bir ayırma tâbi tutulmuştur.¹⁰⁵ Celî

sülüs'te geçmiş bütün üslûpları silen Râkım mektebi, Sâmî Efendi'de kemâl noktasını bulmuştur.¹⁰⁶ Sert ve durgun bir üslûba sahip olan Mahmud Celâleddin mektebi, bu özelliğinden dolayı Râkım mektebi karşısında tutunamamıştır.¹⁰⁷

Sanat hayatında devamlı arayış ve yenilik içinde olan, serbest nükteleriyle bunu yazılarında gösteren Râkım, yeni ortaya koyduğu celî üslûbunu ancak, ağabeyi ve hocası olan İsmâil Zühdi'nin vefatından sonra ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁸ Râkım'ın eserleri kronolojik olarak tasnif edildiği zaman durum açıkça görülebilir. Ağabeyinin vefatından sonra, Râkım celî'sinde hızlı bir gelişme görülür.

Mustafa Râkım, celî'den başka padişah tuğralarını da hat ve şekil yönünden islah ederek, bu konuda da “inkılâp” yapmıştır. Tuğranın harflerine kalem hakkını

101- Derman, İKMHS, 204

102- Alparslan, Ünlü Türk Hattatları, 90; M. Râkım Dosyası, Derman Arşivi, Dosyada Necmeddin OKYAY'dan naklen şöyle bir not mevcut: “Bir defaya mahsus olmak üzere, mahalle mektebinde ilk yazı gösterdiğim Ahmed Cenâb Bey'in elinde bir (Hâfız Osman Murakkaa'sı) vardı. Takdir-i ilâhî ile onu bana bir aralık sattı. Çıkartmış olduğum (Mustafa Râkım'a ait) fotoğraflarla bunu bir de karşılaştırdım ki, Râkım bu murakkaadan çalışarak tirfil'in açık yerini dahi aynen taklit etmiş. Hakkı Bey bize gelmişti. Bir tatbikat yaptık, hayretlere gark oldu. Sonra Emin (Yazıcı) ve biraderi Ömer (Vasfî) Efendi'ye bu murakkaa aldım götürdüm. Fotoğrafları çıkarıp karşılaştırdılar. Râkım Efendi'nin yazıyı Hâfız Osman'ın bu meşkinden yazdığını görünce, ondan sonra Hâfız Osman Efendi'ye ehemmiyet vermeye başladılar.”

103- Alparslan, İslâm Tarihi, 491- 492.

104- İsmail Hakkı BALTACIOĞLU, Sanat, Sühulet Kütüphanesi, 1934, İstanbul, s. 64; Derman, İKMHS, 34; Alparslan, İslâm Tarihi, XIV, 492.

105- Derman, İKMHS, 35.

106- Derman, TA, XIX, 58.

107- Derman, İKMHS, 35; Başlangıçta Sultan Abdülmecid'in tesiriyle, Mahmûd Celâleddin mektebine tabi olan Kadıasker Mustafa İzzet Efendi, birgün talebesi Muhsinzâde Abdullah Bey'e, “Abdullah Bey, Abdullah Bey! Gidilecek yol Râkım yoluymuş, biz bunu anlamakta niye gecikmişiz?” demiştir. (Derman, Sabancı Koleksiyonu, 120)

108- Derman, Türk Hat Sanatının Şaheserleri, Lv. 22; Sâmî Efendi bu konuda, “Üstada tazim böyle olur. Bulmuş olduğu şiveyi, olur ki gücenir diye hocası ölünceye kadar meydana koymamıştır. Ondandır bulmuş olduğu yolu yürütmüştür” demiştir. (M. Râkım Dosyası, Derman Arşivi).

Resim 29- Hattat Mustafa Râkım Efendi tarafından celî sülüs hat ile yazılan Fatih, Nakşidil Türbesi kuşak yazısından bir bölüm.

vererek ıslah etmiş, kürsü kısmında istifi yeniden tertip ederek kürsüye tok bir görünüm kazandırmıştır.

Râkım'ın, sanattaki kudretini ve yerini şu hüküm çok güzel özetlemektedir: “Yalnız şu kadarını söyleyelim ki bir Sinan, Türk mimarlığında, Michelange, heykeltraşıklıkta ne yapmışsa, daha ziyâdesini Râkım yazıda yapmıştır.¹⁰⁹ Titiz bir sanatkâr olan Râkım, yaptığı herşeyi düşünerek ve hesap ederek yapmıştır. Bu kudretteki eserler de ancak böyle meydana getirilebilir.¹¹⁰

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan¹¹¹ ve Sultan Mahmud'a hitaben yazıldığı anlaşılan bir arızada, Mustafa Râkım'ın sanat kudreti şu şekilde anlatılmaktadır:

“Benim Efendim,

Buyurmuşsunuz ki, yazılarını Mustafa Râkım hazretleri gibi yazsın. Ayâ, cihanda anın mislini yazan gelmiş midir ki bu fakîr yazabileyim? Kendi mikdârımca yazabildiğim bu kadardır. Vâzilulası Hamdullah Efendi ve Hâfız Osman Efendi'nin ahsen olan murakkâtından yazıp ve onlardan da en güzel harflerini intihâb ederek bu uslûba erişmiştir ve hatt-ı müselsel olarak müfredât hurûfu muttasıl bir Murakkaa yazmışlardır ki, sâlifuzzikr üstâdân

görseler pesend edip, alnından bûs ederlerdi. Yazdığı yazılarda sülüs kaleminden itibâren bir karışa kadar bir kalemle yazı yazsa hüsnünü muhafaza ederdi. Bütün esrâr-ı hat'ta vakıf olup, Rabb-ı Bedîin yedinde ihsân eylediği perkâr-ı kudretini bir kuluna bahş etmiş değildir. Bundan böyle de gerçi tecelliyât-ı ilâhiyesi mahdûd olmamakla berâber böyle bir zâtın âlem-i hat'ta yetişmesine imkân göremem. Bu sözüme Fatih'de, Cihangir¹¹² ve Tophâne'de yazdığı celî yazılar bürhân-ı celîdir ki, kıyâmete değin mislini kimse vücûda getiremeyecektir. Kaldı ki, bu abd-i fakîr pergâr-şinaslık'da olan mahareti de inzimâm ederek istif meselesini de bir hatt-ı mustakîme irca' ile üst ve altını mîstara yerleştirmiştir. Şî'r u inşâ ve kitabet-i cedîdede yed-i tûlâsı cümlelerin müsellemidir. Rahmetullâh-i aleyhi rahmeten vâsiaten.

Cenab-ı Hak turâb-ı menşûri kadar sizleri pâyidar

109- İsmail Hakkı BALTACIOĞLU, “Türk Yazılarının Tetkikine Medhal”, Darü'l-Fünûn İllâhiyat Fakültesi Mecmuası, sy. 5-6 (Haziran, 1927), s. 30.

110- Ünver, Tarih Dünyası, 275.

111- Bu arıza TSMA.E. 1193, numarada olup 24,5 x 12 cm. ölçülerinde ve krem rengi Alıkurna kağıdına yazılmıştır.

112- 1290/1873 yılında yanan eski Cihangir Camii'nde Râkım'ın celî sülüs bir kuşağı mevcut idi. İLEM'deki Râkım Efendi'nin kuşak yazı kalıpları tasnif edildiğinde, bu yazının 2646 Envanter numaralı Mülk suresi yazısı olabileceği kanaatine varılmıştır. Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Süleyman BERK, “Cihangir Camisi Yazıları”, AD Art Dekor, sy. 89 (Ağustos 2000), s. 156-164.

Resim 30- Hattat Mustafa Râkım Efendi'nin çizdiği papağan taslağı ve aynı taslağın içini doldurduğu yazı-resim. (M. Uğur Derman koleksiyonu)

ve serîr-i saltanatınızda berkarar buyursun. Âmin.

"İlm-i hattın sır olan bekâretini

Fâş edip celîle gösterdi."

Bu arızada, Râkım'ın sanat kudreti, güzel tespitlerle ortaya konmuştur. Bunlar sırasıyla; Râkım'ın, Şeyh Hamdullah ve Hâfız Osman'ın sülüs harflerinden seçmeler yaparak, celîde bir üslûp oluşturması, bu üstadların sülüs harflerindeki canlılığı celî harflerine tatbik etmesidir. Arızada, istife getirdiği yeniliğe de işaret edilmiştir. Râkım'ın müselsel¹¹³ olarak yazdığı hurûfat meşkinine işaret edildikten başka, hat sanatında böyle bir zatın yetişmeyeceği belirtilmiştir ki, bu konu ile ilgili olarak, hattat Sâmi Efendi; "Râkım geçilemez, onu geçmek isteyen geri döner!" demek suretiyle Râkım'ın büyüklüğünü ifade etmeye çalışmıştır.¹¹⁴

Râkım'ın celî sülüs yazısındaki estetik güzelliklerin açıkça görülebilmesi için daha önce ortaya konan örneklerle bakılması, Osmanlı dönemi örneklerinin ise dikkatle incelenmesi gereklidir. Bu konuda kısa bir karşılaştırma

Râkım celî'sinin azametini ve farkını ortaya koyacaktır. Râkım'da önce harfler yapı olarak gelişmiş ve güzelleşmiş, daha sonra da istifteki yerlerine en güzel şekilde oturmuşlardır.

1. 2. 5. 1. Mustafa Râkım'ın Celî Sülüs'te Yaptığı Yenilik

Mustafa Râkım'ım celî sülüs'te yaptığı değişim şu başlıklarda toplanabilir. Bunlar:

1- Harflerin bünyesini islah etmiştir.

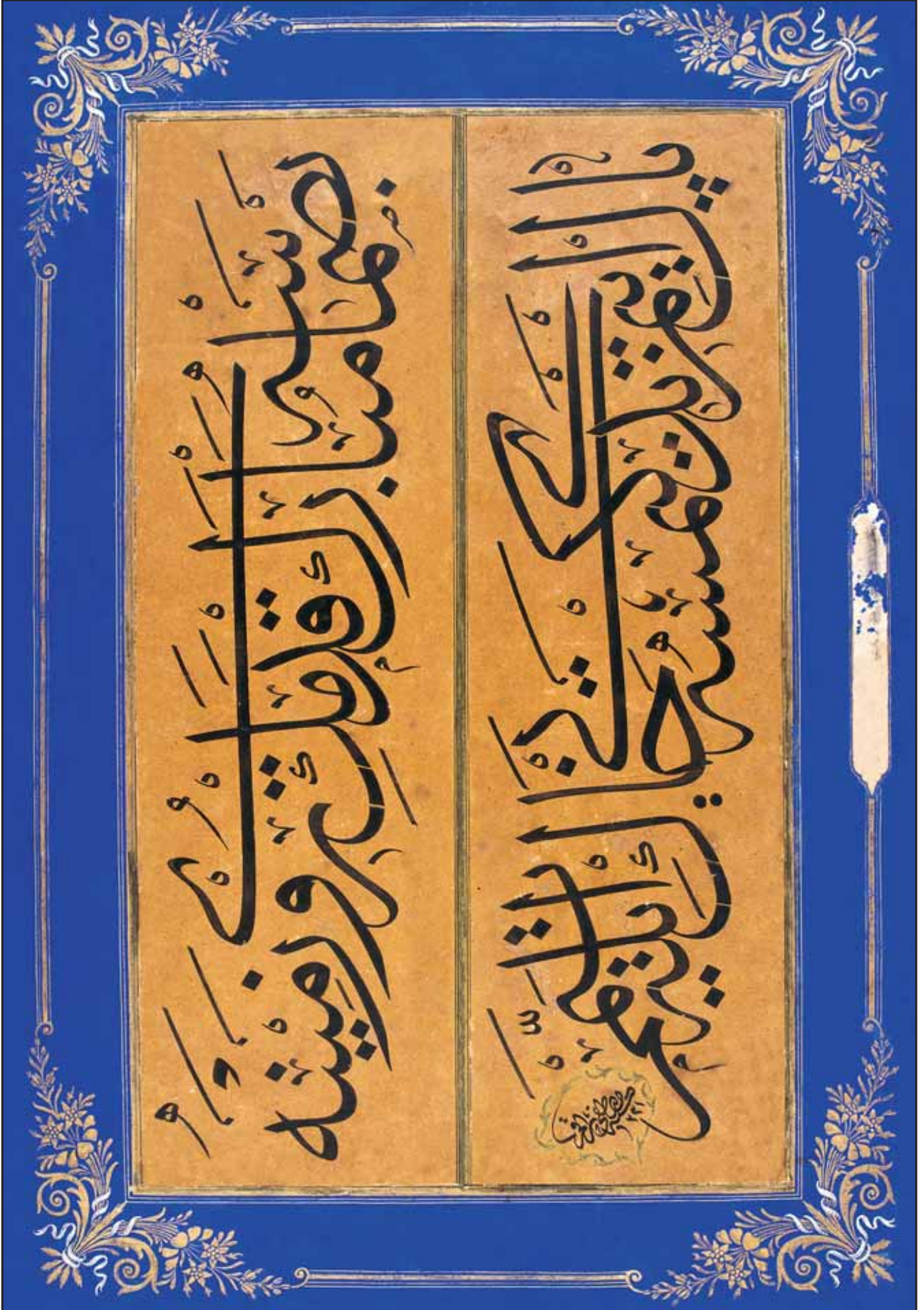
2- Harflerin kalınlığı ile kalem kalınlığı arasındaki ideal ölçüyü yakalamıştır.

3- İstifte başarı sağlamıştır.

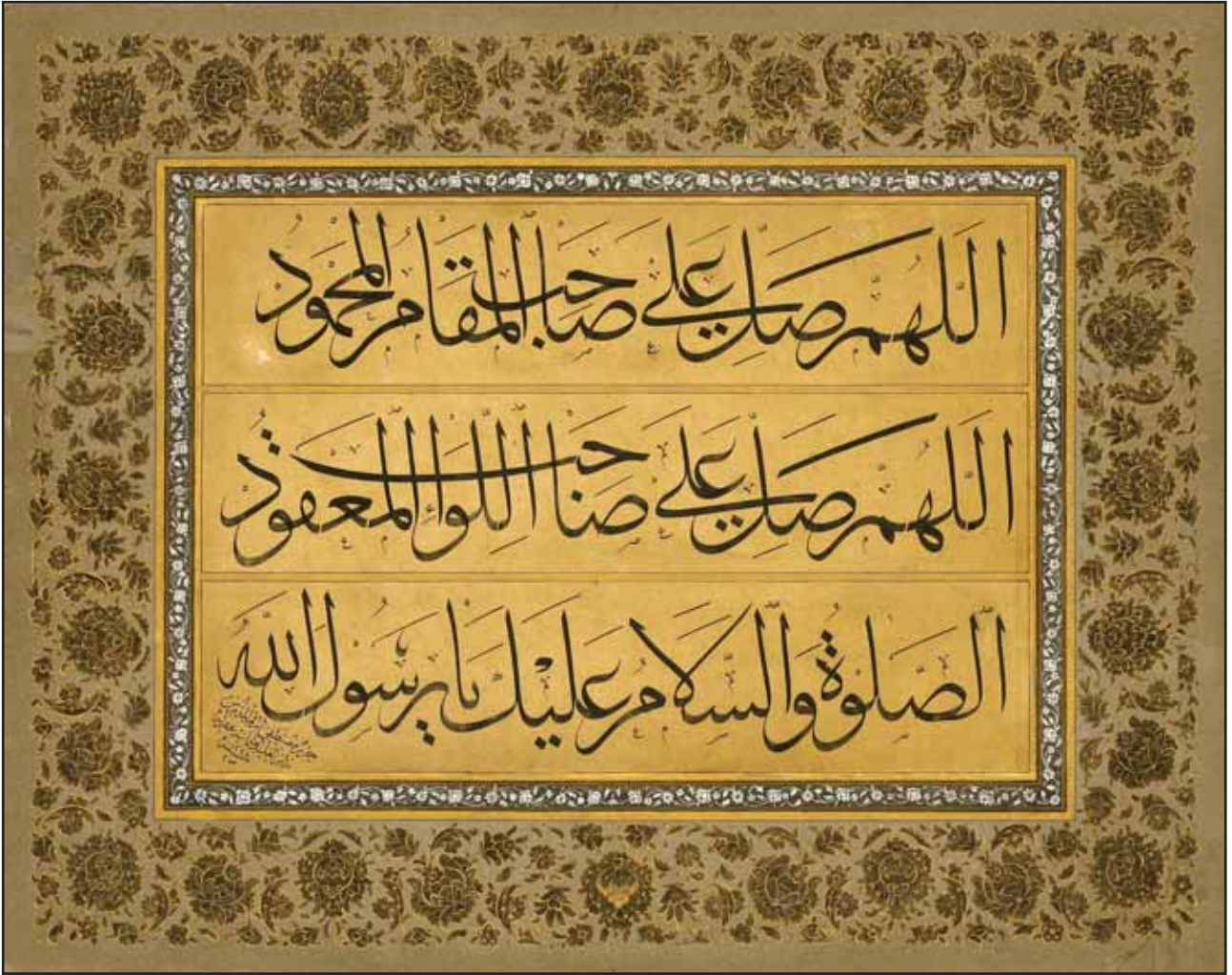
Mustafa Râkım'a gelinceye kadar hattatlar, celî

113- Bu müselsel hurufat meşkinin iki kitabı bugün, Emin Barın koleksiyonundadır. Bu meşkler ile alakalı olarak bkz. Derman, Türk Hat Sanatının Şaheserleri, Lv. 30; a. mlf., İKMHS, 205; Berk, Hattat Mustafa Râkım Efendi, 64.

114- M. Uğur DERMAN, "Büyük Bir Hat Sanatkârımız: Sâmi Efendi" Hayat Tarih Mecmuası, 5 (Haziran, 1969), s. 7.

Resim 31 - Hattat Mustafa Râkım Efendiye ait celi sülüs levha. (TSMK-GY 1319)

Resim 32- Hattat Mustafa Râkım Efendi'nin sülüs bir yazısı.

sülüs harflerinde ölçüyü bir türlü sağlayamamışlardır. Aynı harfin yazımında bile standart tutturulamamış, yazı sadece kalın yazılabilmıştır.¹¹⁵ Osmanlı'da başlangıcından, Fatih devrine kadar celî sülüs, mimarîde bir süs unsuru olarak görüldüğü için bağımsız ele alınmamış, bu sebeple de celî sülüs'te gerek harf yapısı, gerekse istif yönünden aklâm-ı sitte derecesinde başarı sağlanamamıştır.¹¹⁶

Râkım'ın celî sülüs'te yaptığı yenilik değerlendirilirken şu hüküm çokça kullanılır: "Hâfız Osman'ın sülüs'te yaptığını, Râkım celî'de yapmıştır."¹¹⁷ Sâmî Efendi'nin şu tespiti bu hükmü doğrular mahiyettedir: "Hâfız Osman'ın sülüslerini büyütürseniz Râkım'ın celîsini, Râkım'ın celîsini küçültürseniz Hâfız Osman'ın sülüslerini bulursunuz."¹¹⁸

Osmanlı hat mektebinde sülüs'te, Şeyh Hamdullah ve Hâfız Osman'la birlikte harflerin estetik ölçüsünde başarı sağlanmış, fakat celî'de bu ölçü bir türlü sağlanamamıştır.

Bu durum Râkım'a kadar devam etmiştir. Râkım, Hâfız Osman'ın sülüs ölçülerini büyüterek, celî sülüse başarı ile tatbik etmiştir.¹¹⁹ Bu sebeple Râkım'ın celî harfleri canlı ve hareketli bir yapıya sahiptir.¹²⁰ Bu durum, harfler tek tek incelendiğinde açık bir şekilde görülebilir.

Yazıda harflerin veya harfleri teşkil eden kısımların, genel bir tabirle istifi oluşturan çizgilerin istif sahasına uyumlu bir şekilde ve aynı nispette yayılması yani istif örgüsünün her tarafının aynı yoğunlukta olması istifte organik bütünlüğün temini, çizgiler arasında denge, uyum,

115- Derman, İKMHS, 34; a. mlf., Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, 385.

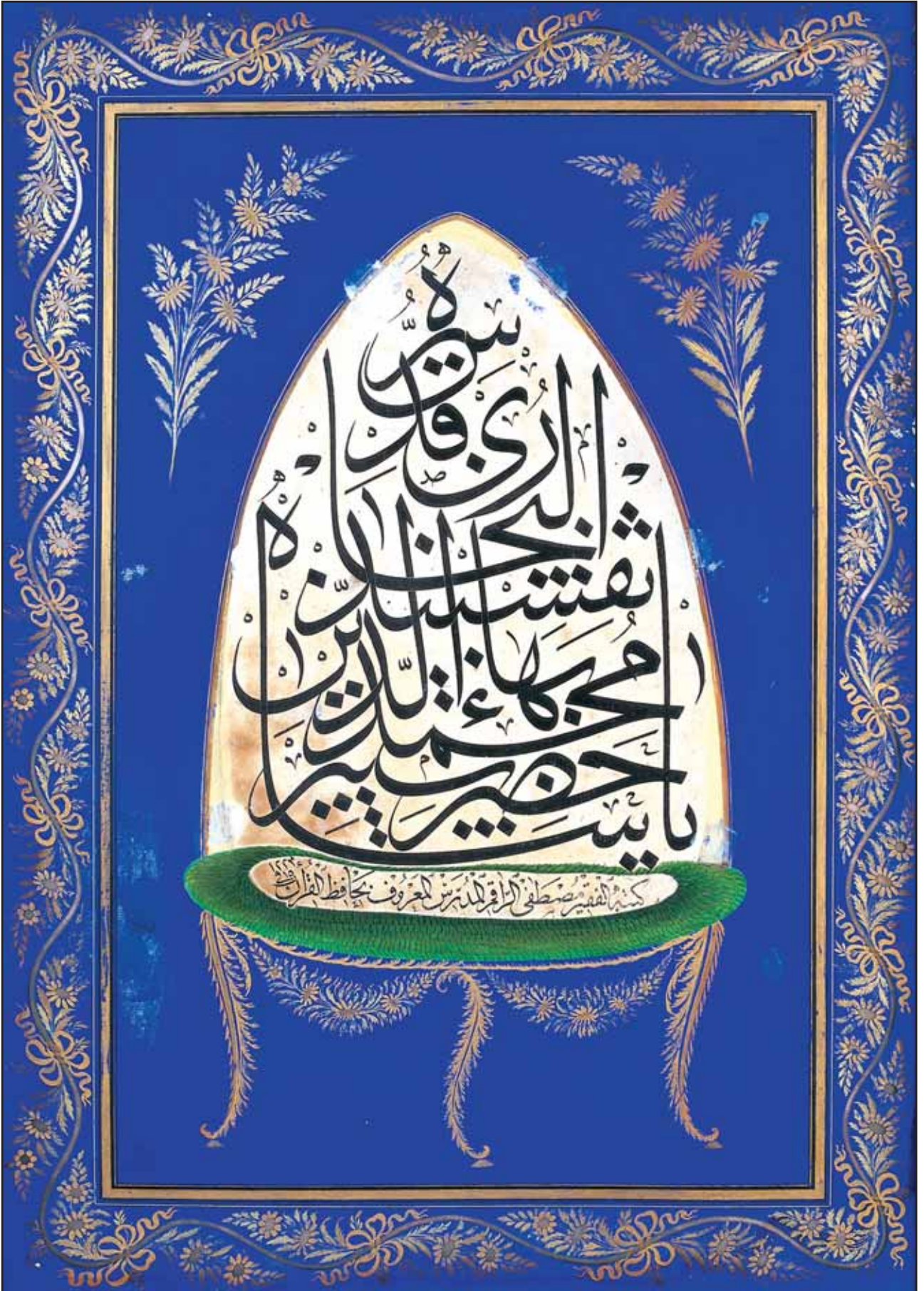
116- Baltacıoğlu, Türklere Yazı Sanatı, 45; Derman, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, 385.

117- Baltacıoğlu, Türklere Yazı Sanatı, 46; Derman, İKMHS, 35; Alparslan, Ünlü Türk Hattatları, 90; a. mlf., İslâm Tarihi, 491-492.

118- Alparslan, Ünlü Türk Hattatları, 90; M. Uğur Derman Bey'in, Necmeddin Okyay'dan tespit ettiği şekliyle, Sâmî Efendi şöyle söylemiştir: "Râkım'ın yazılarını küçülttüğünüz vakit, Hâfız Osman'ın aynını bulursunuz. Lâkin öyle Hâfız Osman yazıları sizin elinize nereden geçecek." (M. Râkım Dosyası, Derman Arşivi).

119- Derman, İKMHS, 35; Alparslan, İslâm Tarihi, XIV, 491-492.

120- Baltacıoğlu, Türk Plastik Sanatları, 117.

Resim 33- Hattat Mustafa Râkım Efendi'nin Nakşî Tâcî şeklinde istiflediği yazısı. (TSMK-Arda 90)

Resim 34- Hattat Mustafa Râkım Efendi'nin Eyüp Mihrîşah Sultan Türbesi için hazırladığı hilye. (TİEM 2732)

Resim 35- Hattat Mahmud Celâleddin Efendi'ye ait sülüs celi sülüs bir levha. (Kaya Üçer Koleksiyonu).

ritim ve ahengin bulunması güzel bir istifin temel unsurlarıdır. Râkım, harflerdeki tenâsübü ve ölçüyü sağlamakla beraber, gerek satır, gerekse katmerli istiflerde harfleri birbirleri ile kaynaştırmıştır. İstifte harfler âdeta birbirlerini kucaklamışlardır. Harflerin tenâsübünde, istifteki yer ve duruşlarına göre, bazı tasarruflarda bulunmuştur. Harflerin ölçüsünü yerine göre büyültmüş yerine göre ise küçültmüştür, istif icabı bunu yerine göre denemiştir.¹²¹ Bu durum istifte yazının güzelliğine güzellik katmış, harf gövdeleri donup kalmamıştır.¹²² Nakşidil Türbesi yazıları, özellikle Nakşidil İmaret Çeşmesi üzerindeki müsennâ âyet ve aslı Atina Benaki Müzesi'nde olan papağan şeklindeki istif, harflerin onun elinde nasıl yumuşadığının delilidir. Ayrıca Râkım, istiflerinde tezyinî işaretleri çok fazlaca kullanmamıştır; Râkım yazıları, harf gövdeleri ile ön plandadır. Ancak harfler yerlerine oturduktan sonra belli sayıda, yazıyı boğmayacak miktarda hareke ve tezyinî işareti kullanmıştır. Şu bir gerçektir ki, Osmanlı'da istif, Râkım'la birlikte gelişme yoluna girmiştir.

Önceki yüzyılların celif yazıları ile Râkım'ın harf, kelime grupları ve istifleri karşılaştırılırsa Râkım'ın harflerindeki canlılık, azamet ve istiflerindeki güzellik daha iyi görülebilir. Râkım öncesi celif harflerinde mevcut donukluk ve orantısızlık, yerini tenâsüp ve canlılığa bırakmış, istif dağınıklığından kurtulmuştur. Râkım istiflerinin diğer bir özelliği ise, harflerin uzaktan rahatça görülebilecek toklukta oluşlarıdır. Harfler yazılacakları yahut asılacakları yere göre güzellik ölçüsüne kavuşmuşlardır.¹²³

Râkım, Şeyh Hamdullah, özellikle Hâfız Osman yazıları üzerinde çalışmış, Hâfız Osman'ın sülüslerindeki

canlılığı celiye aktarmıştır.¹²⁴

Râkım'la aynı sırada yaşayan Mahmud Celâleddin de Şeyh Hamdullah ve Hâfız Osman yazıları üzerinde çalışmış, sülüs ve nesih'te latif bir tavra sahip olmakla birlikte, celif sülüs harfleri donuk ve katı kalmıştır.¹²⁵

İstifte de harfler birbirleriyle alâkasız ve dağınık bir görünüm almıştır. Mahmud Celâleddin'in celiflerinde hareke ve diğer tezyinî işaretler seyrek olduğundan, harfler bütün donukluğu ve katılığı ile ortaya çıkar.

1.2.6 Mahmud Celâleddin Efendi ve Ekolü

Aslen Dağistanlı olan Mahmud Celâleddin Efendi, babası Şeyh Mehmed Efendi ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Doğum tarihi belli değildir.¹²⁶

İlk yazı derslerini Ak

Molla Ömer Efendi ve Hoca Râsim Efendi'nin talebelerinden Abdüllatif Efendi'den almıştır. Yamakzâde Sâlih Efendi ve Ebubekir Râşid Efendi'ye yazı dersi almak için yaptığı müracaatlar ise, dik başlılığı sebebiyle reddedilmiştir. Bunun üzerine, Hâfız Osman Efendi (1942-1698)'nin

Resim 36- Hattat Mahmud Celâleddin'in Eyüp Şeyh Murad Tekkesi'nde bulunan kabir taşı.

121- M. Bedreddin Yazır buna "kaide üstü durumlar" ismini vermiştir. (bkz. Kalem Güzeli, III, 308-309).
122- Baltacıoğlu, Türk Yazı Sanatı, 47-48.
123- Ahmed Süreyyâ, "Osmanlılarda Sanâyi-i Nefise ez-Cümle Hutûtu Bediâ", Sırât-ı Mustakim, sy. 174 (14 Muharrem 1329), s. 282. Hattat Hasan Rızâ Efendi'nin (1849-1920) oğlu olan Ahmed Süreyyâ (Saltuk) bu makâlesinde, Râkım celifinin özelliklerini dört madde halinde belirtmiştir. Bunlar özetle: Harflerin tıknazlığı, hareketliliği, tenâsübü ve istifin âhengidir.
124- Alparslan, Ünlü Türk Hattatları, 90; a. mlf., İslâm Tarihi, XIV, 491.
125- Derman, Kök, 14; Alparslan, Ünlü Türk Hattatları, 103-104.
126- İbnülemin, 187. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Mahmud Celâleddin Efendi'nin, doğum tarihi ile ilgili olarak, M. Uğur Derman, Sabancı Koleksiyonu, s. 104'de şöyle bir bilgi mevcuttur: "Doğum yılı belli olmamakla birlikte gördüğümüz 1188/1774 senesinde yazılmış mükemmel bir murakkaasından 1163/1750 tarihi civarında doğduğu neticesini çıkarıyoruz."

Resim 37- Hattat Mahmud Celâleddin Efendi'ye ait celi sülüs bir levha. (Mehmet Çebi Koleksiyonu).

eserlerine bakarak kendi kendini yetiştirmiştir.¹²⁷

Sülüs ve nesih yazıda kendine has güzel bir tavra sahip olmuş ve çok kuvvetli ve kudretli eserler ortaya koymuştur. Celi sülüs'te ise aynı başarıyı gösterememiştir; celi sülüs harfleri donuk ve küt kalmıştır. Celi'nin istifinde de harfler birbirinden bağımsız gibi kalmış, hareke ve tezyinat işaretlerini başanlı bir şekilde dağıtamamıştır. Aynı sırada yaşayan celi sülüs üstadı hattat Mustafa Rakım'ın celi sülüs'te yaptığı atılım ve değişimin yanında, Mahmud Celâleddin'in celi anlayışı tutunamamıştır.¹²⁸

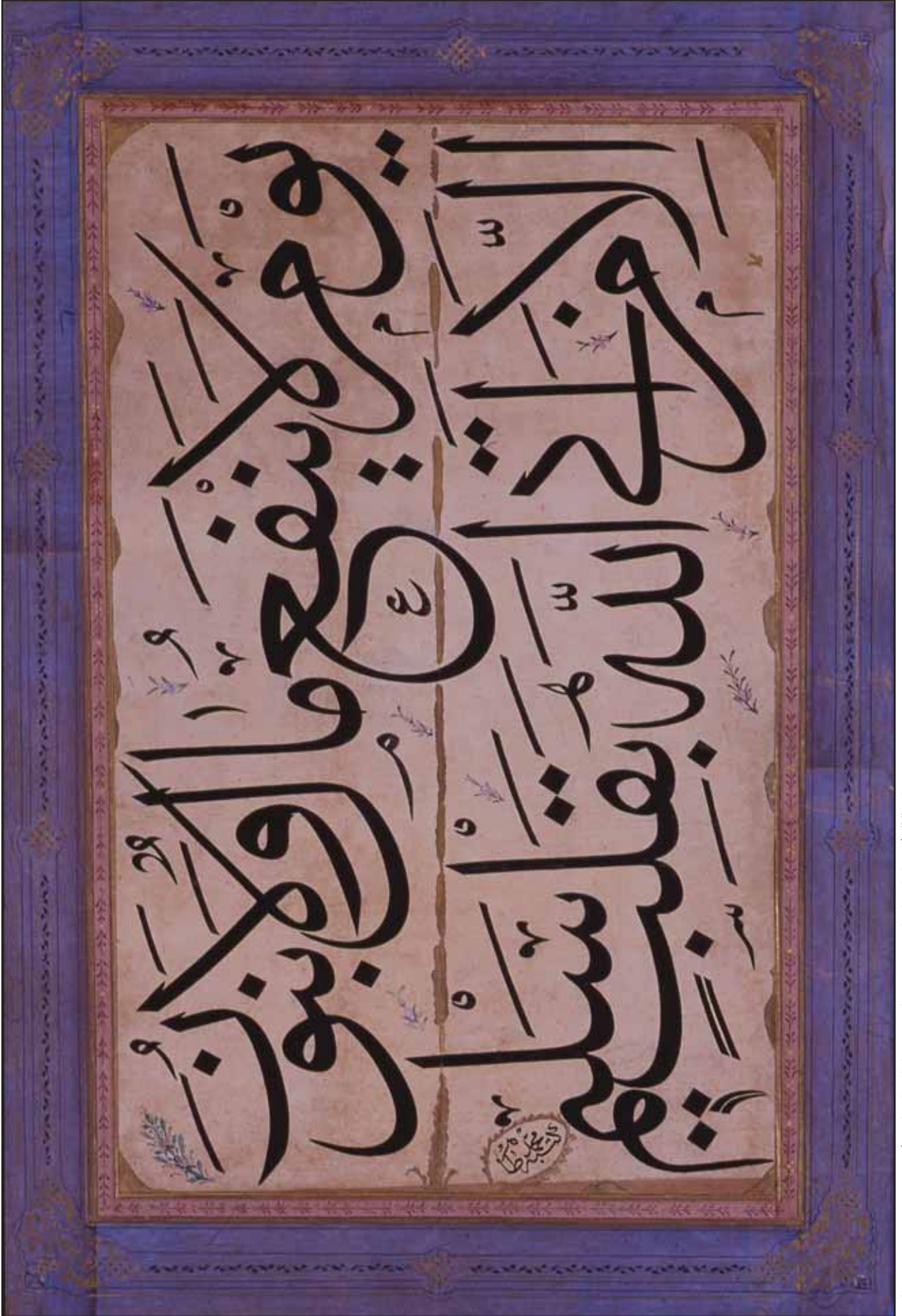
Sultan Abdülmecid'in, Mahmud Celâleddin'in talebesi Mehmed Tâhir Efendi (?-1846)'nin talebesi olması sebebiyle bir ara bütün hattatlar padişah sevkıyla Mahmud

Celâleddin Efendi yolunda eserler vermişler de, padişahın ölümü ile bu yol terkedilmiştir.

Râkım ile Mahmud Celâleddin'in arasındaki farkla alâkalı olarak, hattat Ömer Vasfî Efendi, Sâmî Efendi'den naklen şu hadiseyi anlatmıştır; "Vaktiyle İstanbul'un tanınmış hattatlarından biri cuma günleri kendisinden celi dersi almaya gelen öğrencilerine Mustafa Râkım çığırı ile Mahmud Celâleddin çığırı arasındaki ayrılığı akla gelmeyen bir yolda anlatmıştır. Bu yazı üstadının uzun boyu, uzun sakalı varmış. Ayağa kalkar, dimdik durur, sonra sakalını

127- 101. Habib, 166; İbnülemin, 187; M. Uğur Derman, "Mahmud Celâleddin" Kültürde ve Sanatta Kök, c. 1, sy. 20-22 (Ekim-Kasım-Aralık 1982), s. 14; a. mlf. İKMHS, 205

128- İbnülemin, 188; Derman, KÖK, 14; a.mlf., İKMHS, 206; Süleyman BERK, Hattat Mustafa Râkım'da Celi Sülüs ve Tuğra Estetiği, s. 94-95.

Resim 38- Hattat Mahmud Celâleddin Efendi'nin talebesi Mehmed Tahir Efendi'nin celif sülüs bir levhası.

Resim 39- Hattat Mehmed Şevki Efendi'nin Amme Cüz'ünden bir sahife. (Gülbün Mesara Koleksiyonu).

ileri doğru uzatıp, gözlerini açar, ileri atılır gibi durup "İşte Mustafa Râkım elifi" dermiş. Sonra sakinleşir, sakalını göğsünün üzerine dayar, gözlerini kapar "İşte Mahmud Celâleddin elifi" dermiş."¹²⁹ Hattat Necmeddin Efendi, Râkım ile Mahmud Celâleddin arasındaki farkı, dinlerdeki mezhep ayrılığına benzetmiştir. İkisinin kaynağı da Şeyh ve Hâfız Osman'a varır.¹³⁰

Mahmud Celâleddin Efendi'nin, mushaf ve dua kitapları yanında, hilye ve kıt'a şeklinde de eserleri mevcuttur. Eyüp, Mihrişah Sultan Türbesi celî sülüs iç kuşak yazısı Mahmud Celâleddin Efendi'ye aittir. H. 1245/1829 yılında vefat etmiş ve Eyüp Nişancı Şeyh Murad Dergâhı'na defnedilmiştir. Mezar taşı kitabesi şöyledir:

Huve'l-Hayyu'l-Bâkî

Meşâyih-i hattâtından

Cennetmekân merhum ve mağfûr

Mahmud Celâleddin Efendinin

Ruhîcûn el-Fatiha

Sene 1245

1. 2. 7. Hattat Mehmed Şevki Efendi

Sülüs ve nesih yazının zirve ismi olan Şevki Efendi h. 1244/1828 yılında Kastamonu Seyyidler'de dünyaya geldi.¹³¹ Küçük yaşta İstanbul'a getirilerek ilmî tahsili yanında, dayısı hattat Mehmed Hulûsi Efendi'den sülüs ve nesih dersleri aldı. Hulûsi Efendi'den h. 1257/1841 yılında icazetini aldı.

Menşe-i Küttâb-ı Askerî'de rik'a hocalığı yaptı. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in şehzâdelerine iki yıldan fazla yazı dersi verdi. Esas görev yeri Harbiye Nezâreti Mektûbi Kalemi'nde idi.¹³²

İcâzetini verdikten sonra hocası kendisine "Ben yazıyı sana bu kadar öğretebilirim; yazıyı ilerletmen için Kazasker'e götürüyüm" deyince: "Ben sizden başka hocaya gitmem" cevabını vermiştir. Bu cevap üzerine hocası, Şevki Efendi'ye hayır duada bulunmuştur.

Aslında bu sebat ve vefâ, Şevki Efendi Mektebi'nin doğmasına vesile olmuştur. Eğer Kazasker Mustafa Efendi'ye devam etseydi, Kazasker yoluna mensup Şefik Bey, Muhsinzâde Abdullah Efendi, Abdullah Zühdi Efendi ve Hasan Rıza Efendi gibi isimlere bir yenisi eklenmiş olacaktı. Fakat kendisi, ekol sahibi her hattatın yaptığını yaparak Şeyh Hamdullah, Hâfız Osman, İsmail Zühdi Efendi ve Mustafa Râkım'ın yazılarını inceleyerek ve onların yolundan yürüyerek kendi üslûbunu oluşturmuştur.¹³³

13 Şaban 1304/7 Mayıs 1887 tarihinde vefat eden Şevki Efendi, Merkezefendi Kabristanı'nda hocası ve dayısı

Resim 40- Hattat Mehmed Şevki Efendi'nin Merkez Efendi kabristanında bulunan mezar taşı kitabesi.

129- Baltacıoğlu, Türk Plâstik Sanatları, 117

130- Baltacıoğlu, Yeni Adam, sy. 447, s 7.

131- İbnülemin, 397 ve Derman, İKMHS, 214'te doğum tarihini h. 1244/1828 olarak; A. Süheyl Ünver, Hattat Mehmed Şevki, İstanbul, 50 San'at Sever Serisi-6, 1953, s. 1 ve Rado, 225'te Ünver'den naklen doğum tarihi 1245/1829 olarak vermişlerdir.

132- Derman, İKMHS, 214

133- Ünver, Hattat Mehmed Şevki Efendi, 1; Derman, İKMHS, 214

أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ
إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ
تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ
وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ وَمِنَ
النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُم بِمُؤْمِنِينَ
يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا
أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ
مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ وَإِذَا
قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ
إِلَّا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِن لَّا يَشْعُرُونَ وَإِذَا
قِيلَ لَهُمُ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ
إِلَّا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِن لَّا يَعْلَمُونَ وَإِذَا قِيلَ
لِلَّذِينَ آمَنُوا فَالُوا آمِنًا وَإِذَا خَلُوا بِالشَّيَاطِينِ فَأَمَّا

Mehmed Hulûsi Efendi'nin ayak ucuna defnedilmiştir.

Şevki Efendi, Râkım'ın celî sülûs'teki özellik ve güzellikleri aynen sülûs yazısına aktarmıştır. Sülûs yazıları kıvrak ve metindir. Şevki Efendi, itinalı ve tekellüflü yazan bir hattattı. Bu sebeple yazıları pürüzsüz ve çok temizdir. Celî sülûs'ün eşsiz hattatı Sâmi Efendi "Şevki'nin elinden istese de fenâ harf çıkmaz" demiştir. Şevki Efendi'nin özellikle h. 1290/1873'ten sonraki yazıları kemâl noktasına ulaşmıştır. Bu bakımdan, bu tarihten sonraki yazıları Şevki Efendi'nin örnek yazılarıdır.

Şevki Efendi'nin sülûs yazılarındaki olgunluk yanında, harflerin satıra dizilişleri mükemmeldir. Bu yönüyle, harflerde akıcılık hemen göze çarpmaktadır. Sülûs ve nesih harflerinde olgunluk ve mükemmellik Şevki Efendi ile yakalanmıştır. Aynı şekilde nesih yazıda, harflerin satıra dizilişi ve satıra oturuşu, Şevki Efendi'nin yazıdaki önemli maharetlerindedir.

Bakkal Ahmed Ârif Efendi ve Fehmi Efendi en önemli talebelerindedir. Fehmi Efendi, Şevki Efendi'nin hakkı olduğu halde fazla tanınmayan talebesidir. Fehmi Efendi'nin bugün, Medine'de Mescid-i Nebevî'de büyük boy hilyesi bulunmaktadır.

1. 2. 8. Hattat Sâmi Efendi

Râkım Efendi mektebine dahil fakat farklı bir şîve sahibi olan Sâmi Efendi, 16 Zilhicce 1253/13 Mart 1838 tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Yorgancılar kethüdası hacı Mahmud Efendi'dir. Asıl adı İsmail Hakkı'dır.¹³⁴

Sıbyan Mektebi'nde Boşnak Osman Efendi'den sülûs-nesih meşketti. Daha sonraları celî sülûs yazıyı Râkım'ın talebesi Mahmud Şakir Recâi Efendi (1804-1874)'den aldı. Talik yazıyı önce Kıbrısîzâde İsmâil Hakkı Bey (1785- 1862)'den sonra Ali Haydar Bey (1802 – 1870)'den meşketti. Dîvânî yazıyı Ebûbekir Nâsîh Efendi (1813 – 1885), rik'a yazıyı Ebûbekir Mümtaz Efendi (1810 – 1871)'den meşketti.

Sâmi Efendi asıl maharetini celî sülûs ve celî talik yazıda ortaya koymuştur. Yazıları daha çok zerendûd ile hazırlanmıştır. Mürekkeple yazılmış yazısı yok denecek kadar azdır. Kendisi yazılarını genellikle siyah kağıda Zırnık

Mürekkebi ile hazırlamış ve çok iyi tashih etmiştir. Bu kalıplardan müzehhibler levhaları hazırlamış yahut taşla hakkedilmiştir.

Sâmi Efendi'nin müze ve koleksiyonlardaki yazılarından başka Kapalıçarşı Nûrosmaniye¹³⁵ ve Feşçiler kapısı üstü celî talikleri mükemmeldir. Bâyezid kapısı üzerinde de II. Abdülhamid adına tertipleği tuğra bulunmaktadır. Nallı Mescid, Şehzâdebaşı, Atikali Paşa camileri celî sülûs yazıları yanında Yenicami Sebili celî sülûs kitâbesi çok meşhurdur. Sâmi Efendi'nin Yeni Cami sebili kitabesi celî sülûs yazıları, celî sülûs öğrenmek isteyenlere âdetâ hoca olmuştur.¹³⁶ Sâmi Efendi bu kitabede celî sülûs'ün bütün noktelerini göstermiştir.¹³⁷

Sâmi Efendi (1838- 1912) XX. asrın başlarında h. 1310/1893'ten sonra bir atılım yaparak, celî sülûste eksik kalan kısımları tamamlamıştır.¹³⁸ 1310/1893 Ramazanında eline geçen İsmâil Zühûdî'nin sülûs-nesih murakkaasından seçmeler yaparak Râkım'ın eksikliklerini tamamlamıştır. Celî sülûs'ün en önemli unsurları Sâmi Efendi'de kemâl bulmuştur. Celî sülûs'teki işaretler (tirfil, mim, mimli tirfil, hurûf-u mühmele ve harekeler) yanında rakamlar da Sâmi Efendi'de kemâl noktasına varmıştır. Tezyinat işaretlerinin düz kısımları Sâmi Efendi'de daha değirmi bir hal alarak kıvraklık ve canlılık kazanmıştır. Meselâ, tirfilin sol kısmı, şeddenin sol kolu Râkım'a göre Sâmi Efendi'de daha

Resim 42 - Hattat Mehmed Şevki Efendi'nin hocası Mehmed Hulûsi Efendi için yazdığı celî sülûs kabir taşı kitabesi.

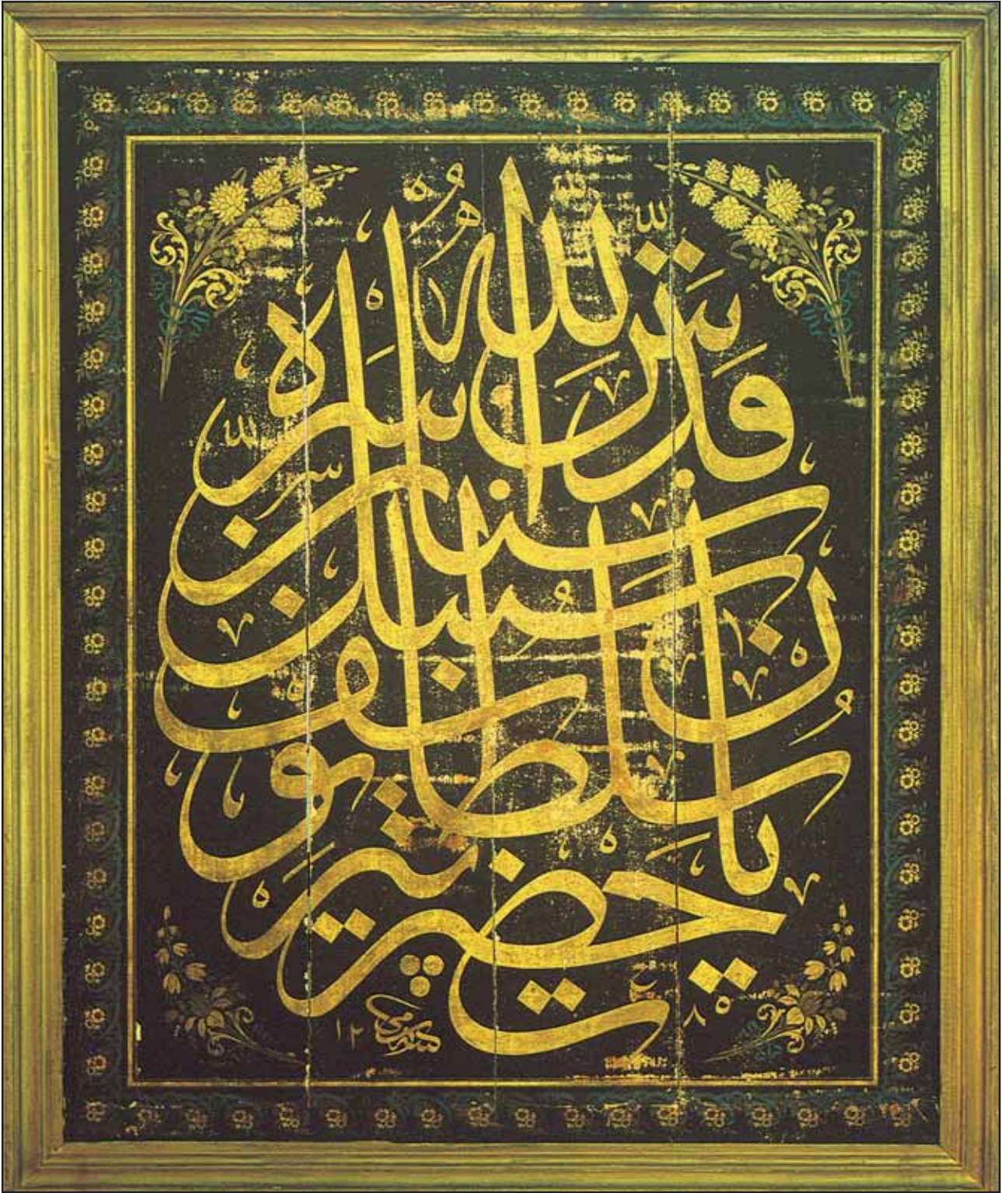
134- Eskiden, kalem efendilerine ikinci bir isim, mahlâs vermek âdet olduğundan İsmail Hakkı'ya da "Sâmi" ismi verilmiştir. Sâmi Efendi'nin mezar taşında ismi "İsmâil Hakkı Sâmi" olarak geçmektedir. Bkz. M. Uğur DERMAN, - "Büyük Bir Hat Sanatkârımız: Sâmi Efendi", Hayat Tarih Mecmuası. sy. 5, Haziran 1969, s. 4.

135- Bu kitabenin yeniden yapıları serüveni için bkz. Refii Cevad ULUNAY, "Hatâ Düzeltir", Milliyet, 08. 07. 1959; a. mlf., "Inandı Teres", Milliyet, 17-18 Eylül 1961.

136- Derman, Yeni Cami Sebili'nin Kitâbesi, Lâle, 4 (Aralık 1986), s. 15.

137- Derman, a. g. m., 15.

138- M. Uğur DERMAN, "Hattat Sâmi Efendi'nin Diş Kirası", Hayat Tarih Mecmuası, sy. 12 (Ocak, 1969), s. 22; a. mlf., Türk Hat Sanatının Şâheserleri, 36.

Resim 43- Hattat Sâmi Efendi'nin celî sülûs levhası. (Merkez Efendi Camii)

yumuşak ve değirmi bir hal almıştır. Harekelerde ötrenin baş kısmında başlangıç noktası Sâmi Efendi'de bir es çizerek başlamış, Râkım Efendi'de ise burası düz bir şekil almıştır. Dolayısıyla Sâmi Efendi'nin bu yumuşak hareketi ötreye bir canlılık ve yumuşaklık kazandırmıştır. Sâmi Efendi'de ötre kuyruğunun alt kısmı, Râkım'a göre biraz daha besli bir hâldedir. Diğer hareketlerde iki üstat arasında

bir fark yoktur. Râkım harflerine göre Sâmi Efendi harflerinde canlılık mevcuttur. Sâmi Efendi'de harf zülfeleri yarım nokta daha fazladır; Râkım'da bir buçuk nokta olan elif zülfesi Sâmi Efendi'de iki noktadır. Elif harfi Sâmi Efendi'de dibe doğru, son üç noktada hafif bir kıvrım yaparak, Râkım'a göre daha bir hareketlilik kazanmıştır. Esasen bu durum dik harflerin tamamında mevcuttur. Ri,

Resim 44- Hattat Sâmî Efendi'nin zırmık mürekkebiyle hazırladığı bir celî sülûs levha kalıbı. (Süleyman Berk koleksiyonu)

vav gibi kuyruklu harflerin satıra meyli Râkım'da bir buçuk nokta iken, Sâmî Efendi'de bu meyil daha fazla ve iki nokta kadardır. Sin dişlerinde mevcut kıvraklık ve canlılık Sâmî Efendi'de daha belirgin bir hal almıştır. Râkım'da nun harfinin çanağı sol tarafta baş kısma bir buçuk nokta kala bitmişken, Sâmî Efendi de sol kısmın bitiş noktası, nun başlangıcı ile neredeyse aynı seviyededir.

Sâmî Efendi yazıda tezyinat unsurlarını bol miktarda kullanmıştır. Bu durum onun celî divânî ile fazlaca meşgul olmasından kaynaklanmıştır. Râkım Efendi'nin istiflerinde harfler, kendi yapıları ile ön plandadır, bazı istiflerinde tezyinat unsurları yok denecek kadar azdır. Bunun sebebi daha önceki devirlerde de hareketin dahi çok kısıtlı kullanılmış olmasıdır. Hareke ve tezyinat

işaretleri celî sülûs'e Râkım'la girmeye başlamıştır. Çok titiz bir sanatkar olan Sâmî Efendi, yazının tashihi ile fazlaca uğraşır, elinden altı ayda yazı çıktığı olurmuş.¹³⁹ Râkım'ın tamamlayıcısı olarak kabul edilen Sâmî Efendi, celî sülûs ve tuğrada Râkım mektebine dahil olmakla birlikte farklı bir şiveye sahiptir.¹⁴⁰

Hayatının sonlarını felçli olarak geçiren Sâmî Efendi 16 Recep 1330/ 1 Temmuz 1912 tarihinde vefat etmiştir. Kabri, Fatih Camii haziresinde olup, mezar taşı kitâbesi talebesi Kâmil Akdik tarafından celî sülûs ile yazılmıştır.

Hüseyin Hâşim Bey'in Sâmî Efendi hakkında yazdığı kasidesinin bir beyti şöyledir:¹⁴¹

Râkım da eğer görse celî hattını derdi
Samî-i senâ pâyê bu vâdide yemandır

Üstat merhum Necmeddin Okyay, hocası da olan Sâmî Efendi'nin vefatına düşürdüğü tarihte, onun vefatı ile Râkım yolunun üstadsız kaldığına işaret eder. Tarih şöyledir:¹⁴²

139- Kemankeş Bâhir'in bir sözü var: Sâmî Efendi merhumun yazılarını Râkım Efendi görse idi, mutlaka hayır duâ eder idi. Zira yazıda çok titiz davranmıştır." Kök, sy. 15 (Mayıs 1982), s. 43.

140- Derman, Hayat Tarih Mecmuası, sy. 5 (Haziran, 1969), s. 7; a. mlf., İKMHS, 217.

141- İbnülemin, 359

142- M. Uğur DERMAN, Hattat Sâmî Efendi, Hayatı ve Eserleri, 50 San'at Sever Serisi, 18-1962, İstanbul, s. 2.

Resim 46- Hattat Sâmî Efendi'nin Şehzâdebaşı Camii'nde bulunan celî sülûs kitâbesi.

Resim 47- Hattat Sâmî Efendi'nin Kapalıçarşı Fesçiler Kapısı üzerinde bulunan celî tâlik kitâbesi.

Serfûrû eyler cihan, târîh-i Necmeddin için, Göçtü Sâmî, kaldı Râkım mesleki üstâdsız. 1330 H.

Sâmî Efendi'den sonra talebeleri, Nazif Bey,¹⁴³ Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey,¹⁴⁴ Aziz Efendi,¹⁴⁵ Ömer Vasfi Efendi¹⁴⁶ ve Neyzen Emin Yazıcı¹⁴⁷ celî sülûs'te Râkım yolunda, Sâmî Efendi şivesinde yazmışlardır. Son devrin önemli hattatlarından Halim Özyazıcı¹⁴⁸ ve Hâmid Aytaç¹⁴⁹ da aynı vadide eser vermişlerdir. Son iki üstad doğrudan olmasa da, Sâmî Efendi'nin eserlerinden istifade ile celî yazıda maharet sahibi olmuşlardır.

143- Mehmed Nazif Bey: 1846 yılında bugün Bulgaristan'da kalan Ruscuk'ta doğdu. Aslen Kırmlıdır. İstanbul'a hicretten sonra Enderun'a intisap etti. Şefik Bey'den sülûs ve nesih meşketti. Daha sonra Sâmî Efendi'den celî sülûs, celî tâlik, divanî ve tuğra meşketti. Erkân-ı Harbiye Dairesi hattatlığı yapan Nazif Bey, aynı yerde mümeyyiz oldu. Celî sülûs'te İsmâil Zühdi ve Râkım yolunu takip eden Nazif Bey'in celîleri tokça görünümüldür. Bunun sebebi, yazılarını yazdıktan sonra pertesuzla (mercek) tashih etmesiydi. 1913 yılında vefat eden Nazif Bey, Yahya Efendi Kabristanı'na defnedildi. (bkz. İbnülemin, 232-235; M. Uğur Derman, Hattat Nazif Bey, 50 San'at Sever Serisi, İstanbul, 1965, 3 s.; Rado, 242-244).

144- Tuğrakeş İsmail Hakkı ALTUNBEZER:1873 yılında İstanbul'da doğdu. İlk yazı derslerini hattat olan babası İlmî Efendi'den aldı. Divan-ı Hümayun kalemine girdi ve burada Sâmî Efendi'den, divanî, celî divanî, celî sülûs ve tuğra meşketti. Müzehhib Bahaeddin Bey'den tezhip öğrendi. Ressam olmasının verdiği avantaja, yazıda çok güzel istifler meydana getirdi. 1945 yılına kadar Güzel Sanatlar Akademisi'nde dersler verdi. 19 Temmuz 1946 tarihinde vefat ederek, Karacaahmed Mezarlığı'na defnedildi (bkz. İbnülemin, 97-101; Derman, Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer, Hayat Tarih Mecmuası, sy. 6, 1971, s. 43-51; Rado, 258-259; Derman, İKMHS, 255).

145- Aziz Efendi: 1871 yılında Trabzon/Maçka'da doğdu. Küçük yaşta İstanbul'a gelerek, evvelâ Bakkal Arif Efendi'den sülûs-nesih meşkederek 1896 yılında yazdığı hilye ile icâzet aldı. Tâlik yazısı Hasan Hüsnü Efendi'den, celî sülûs ve celî tâliki de Sâmî Efendi'den meşketti. Davet üzerine gittiği Mısır'da uzun süre kalarak orada yazılar yazdıktan başka talebe de yetiştirdi. 16 Ağustos 1934'te vefat etti, kabri Edirnekapısı Necatibey Mezarlığı'ndadır (bkz. İbnülemin, 68-72; Serin, Hattat Aziz Efendi, 119 s.; Rado, 251; Derman, İKMHS, 220).

146- Ömer Vasfi Efendi: 30 Nisan 1880 tarihinde İstanbul/Tophane'de doğdu. Rüşdiye Mektebi'nde okurken Çukurcuma Kadri Efendi'den yazı meşketti.

Daha sonra Aziz Efendi'den sülûs ve tâlik, hacı Kâmil Efendi'den sülûs, divanî ve celî divanî, nihayet Sâmî Efendi'den de tâlik, celî tâlik ve celî sülûs meşketti. Celî yazıda, hocası Sâmî Efendi'den sonra o yolun en usta takipçisi oldu. Hırka-i Şerif Camii hatipliğini de yapan Ömer Vasfi Efendi 1928 yılında vefat etti. Kabri, Eyüp Gümüşsuyu'ndadır (bkz. İbnülemin, 262-267; Derman, İki Kardeş Hattatımız Ömer Vasfi Efendi (1880-1928), Neyzen Emin Efendi (1883-1945), 50 San'at Sever Serisi, İstanbul, 1966, 9 s.; Rado, 251; Derman İKMHS, 226-227).

147- Neyzen Emin YAZICI: 1883 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. İlk yazı derslerini Rüşdiye Mektebi'nde iken aldı. Ağabeyi Ömer Vasfi, Sâmî Efendi'ye derse gittikçe onu da götürdü. Ağabeyi gibi düzenli ders almadı. Ağabeyinin yazılarını tashih ederek celîde maharetini artırdı. Dinî ve lâdinî musikide de behre sahibi idi. 3 Şubat 1945 tarihinde vefat ederek ağabeyinin yanına defnedildi (bkz. İbnülemin, 80-84; Derman, İki Kardeş Hattatımız, 9 s.; Rado, 255-256; Derman, İKMHS, 226-227).

148- Mustafa Halim ÖZYAZICI: Babası Kırmlı, anası Sudanlı olan Halim Efendi 14 Ocak 1898 tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi orta tahsili sırasında hattat Hâmid Bey'den Rik'a meşketti. Daha sonra Medresetü'l-Hattâtîn'de devrin önemli hat üstatları, Hasan Rıza, Kâmil Efendi, Hulûsi Efendi ve Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey'den yazı meşketti. Her yazı cinsini büyük bir kudretle yazdı. 1963 yılında emekliliğine kadar Güzel Sanatlar Akademisi'nde yazı dersi verdi. 30 Eylül 1964 tarihinde vefat etti (bkz. İbnülemin, 104-106; Derman, Hattat Mustafa Halim Özyazıcı (1898-1964), 50 San'at Sever Serisi, İstanbul, 1965, 3 s.; Rado, 260-261; Derman, İKMHS, 227; Süleyman BERK, "Hattat Halim Efendi'nin Bilinen Tek Hilyesi", Tarih ve Düşünce, sy. 2002/7(Temmuz 2002), s.56-64).

149- Hâmid AYTAÇ: 1893 yılında Diyarbakır'da doğan Hâmid Bey, ilk yazı derslerini de orada aldı. İstanbul'a gelerek önce Hukuk daha sonra da Sanâyi-i Nefise Mektebi'ne devam etti ise de tamamlamadı. Geçimini sağlamak için piyasaya yazı işleri yaptı. Hattat Nazif Bey'den yazı dersine başlamışsa da ancak bir ders devam edebildi. Harf inkilâbından sonra matbaacılık yaptı, ancak yazıyı bırakmadı. Zamanın büyük hattatları ile görüştüğünde onlardan istifade etti. Her cins yazıyı büyük bir kudretle yazan Hâmid Bey çok titiz bir sanatkârdı. 18 Mayıs 1982 tarihinde vefat eden üstat, Karacaahmed Kabristanı'nda, Şeyh Hamdullah'ın yanında medfundur. (bkz. İbnülemin, 119-123; Ali Alparslan, Hattat Hamid Aytaç, Hayat Tarih Mecmuası, sy. II, 1972, s. 16-22; Rado, 267-269; M. Hüseyin SUBAŞI, "Aytaç, Hamit", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, c. IV, s. 287-289; Derman, İKMHS, 229; Hattat Hâmid Aytaç' la ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Hattat Hâmid Aytaç (Âmid) Anma Paneli - Eylül 1996, İstanbul, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1997; Hattat Hâmid Aytaç Kitabı, (Hazırlayan İsmail Yazıcı). İstanbul, Kitabevi, 2002, 216 s.)